

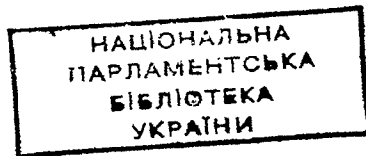
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ПРО СТАРІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ.

Коротка історія України

(для першого початку).

Видання шесте.

ВІДЕНЬ 1919.

З друкарні Вальдгайм-Еберле акц. тов.

ВИДАВНИЦТВО ДНІПРОСОЮЗУ

Випустило, починаючи з 1918 року, такі книжки:

I відділ. Кооперативна література:

1. Л. Бертран. Кооперація і соціалізм (2-ге видання).
2. Л. Бертран. Що повинен знати кождий споживач (2-ге видання.)
3. В. Тотеміанц. Принципи і теорія кооперації.
4. Ш. Жід. Майбутність кооперації.
5. Проф. М. Тугань-Барановський. Кооперація, соціально-економічна при
рода її та мета.
6. К. Шеметів. Організація торгівлі в споживчих товариствах.
7. Є. Єгоров. Рахівництво для сільських споживчих товариств.
8. З. Ленський. По кооперативній Європі. (З ілюстраціями.)
9. Проф. М. Тугань-Барановський. Політична економія. Популярний курс.
10. Труди I-го Всеукраїнського з'їзду представників союзів споживчих ко
оперативів у Києві.
11. П. Гере. Робітнича кооперація в Німеччині.
12. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України. (Справочно-інформаційн
видання з ілюстраціями.)
13. Календарь-нижечка на 1918 рік „Товариш“.
14. О. Касау. Організація та практика споживчої кооперації в Англії.
15. Ш. Жід. Кооперація.
16. С. Андрієнко. Про загальні збори товариств.
17. О. Юркевич. Кооперативні оповідання.
18. Національне відродження і кооперація (збірник).
19. І. Прихоженко. Про споживче товариство.
20. А. Serbinenko. Die ukrainischen Konsumvereine und deren Zentral
verband.
21. А. Serbinenko. Die Genossenschaftsbewegung in der Ukraine.
22. S. Andriénko. Les sociétés cooperatives en Ukraine.

Автор застерігає собі до сеї книжки всі права.

I. Про наш край і народ.

Наші люде займають великі край: в один бік над Чорне море, в другий — на Кавказ, над Кубань, в третій над Припеть та Буг і в гори Карпатські, — все живе наш народ, наші люде. Вздовш буде того краю верстов більше як тисяча і до півтори тисячі, як у котрім місці, а вшир верстов на 500—600 і більше. В східній частині, що була під Росією, губернії Київська, Подільська та Волинська, Чернігівська, Харківська та Полтавська, Катеринославська, Херсонська і Тарвійська, й інші околиці, де живуть наші люде: в Холмщині, на Бесарабії, в Курщині і Вороніжчині, в Донщині, на Кубані, та по інших місцях. В західній частині, що була під Австрією: більший край, що займають там наші люде, зветь ся Галичина, з великим городом Львовом, а поменьшиї — Буковина, — там же коло Галичини, де город Чернівці; і на Угорщині під горами Карпатськими, де городи Ужгород і Мукачів, теж наші люде. Всього буде тут нашого народу значно більше як 30 міліонів. А багато розійшло ся з свого краю далекими світами, живуть в Сибіри, в Туркестані, в Америці цілими селами, або й по кілька і по кількадесять сіл, та тих сюди не лічимо. Бо говоримо про край, де наш народ найбільше мешкає, де живе його більше, як якого иншого народу.

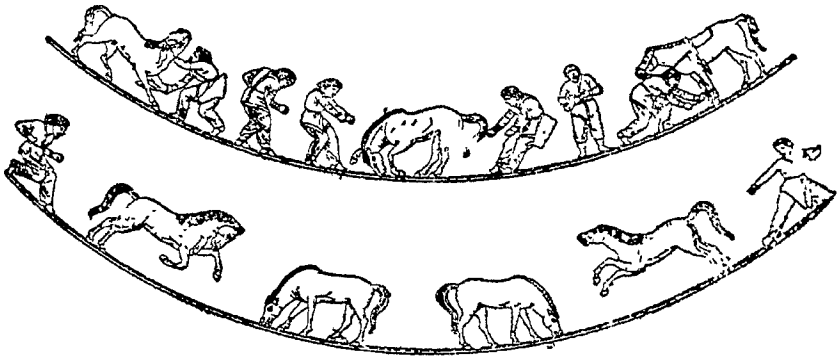
Край сей тепер звемо Україною, а народ Українцями. За давнійших часів він звав ся Русь, а люде — Русини; так і досі зветь себе наші люде в Галичині та на Угорщині—Русини, Руснаки. Русию, як побачимо ще, звались усі землі, що належали за давніх часів до Київської держави. Через те ся назва перейшла й на інші краї, не тільки українські, тому що вони належали до Київської держави: Русию почали звати ся і ті краї, що коло Москви, ті люде, що зветь ся у нас Москалями або „кацапами“, і Біла Русь, або Литвини, як у нас їх зветь.

Згодом, для відміни, почали звать наші край Малою Русию, або Малоросією, а московські край — Великоросією, а нас Малоросами. Пішло се з того, як київський митрополит переїхав для безпечности з Києва в московські сторони, а на Україні, в Галичині настановлено другого митрополита. Тоді митрополію першого митрополита стали

Греки звали „Великою Росією“, а другу — Малою, се повело ся по ріжних писаннях. Але наші люде тої назви не прийняли. Прозивали Москалі наш народ „хахлами“, тому, що наші люде на головах тоді носили чуб а Москалі той чуб звали хахлом, але се було тільки призвище, а не імя, — як і наші люде звать Москву кацапами. А тепер все більше прийнялось однакове імя для всього нашого краю й усього нашого народу — Україна, Українці. Так звать себе наші люде чи в Києві, чи в Харкові, чи в Полтаві, чи в Одесі, чи в Галичині у Львові. Назва ся добра, стара, треба її держатись. А звідки вона пішла, се потім побачимо.

Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути однаковий, не однакове в нім жите, не однакове й господарство.

Давні степовики українські приборкують коней. Фігурки з старинної грецької вазы, зробленої за кілька віків до Христа, а знайденої в Чортомлицькій могилі на Запорожю. (Срібні пачочки, котрі держать в руках сі степовики, порвали ся, бо були занадто тонкі.

Блише до Чорного моря, де міста: Одеса, Херсонь, Таганрог, Катеринослав, Єлисавет — там степ рівний, води мало, лісу нема, земля родить добре, коли вміти коло того ходити, землі багато й окрім хліборобства багато ще й тепер випасають товару й овець. Коло Дніпра і на схід від нього (коло Катеринослава, Кривого Рога, Юзівки) в землі багато заліза і камяного вугля, тому й багато фабрик і заводів. Се край полудневий, степовий. За ним на північ край середній — де Полтава, Харків, Ніжин, Черкаси, Винниця, Камінець: тут уже не така рівнина, є й балки, й горби, й гори, хоч не дуже високі; багато води; є й лісу трохи; земля урожайна, люде живуть густо, а годують ся з хліборобства. Далі — від Києва і дальше, де Чернігів, Мозир, Пинськ, Володимир; Бересте, Холм, Львів — то край лісовий; води багато, подекуди й занадто тої води та болота, земля не добра

(пісок). Люде й тепер не можуть там вижити з хліборобства, а давніше і того меньше: жили більше з бжільництва, ловили рибу, звіря. На заході високі гори Карпатські, де люде живуть і досі найбільше з випасу овець та з лісової роботи. На полудневий схід, над морем ще більші гори Кавказькі. Над самим морем люде промишляють найбільше рибальством та перевозом.

Так от кажу, не може бути й однакове людське житє в таких ріжницях. Инакше господарять, инакше живуть, инакше вбирають ся в Карпатських горах, инакше над морем, инакше серед лісів та болота над Припетею, инакше в херсонських степах. Инакше трохи убирають ся й трохи инакше говорять люде з Харківщини — Слобожане, як на них кажуть, инакше Полтавці, инакше Поліщуки з лісових країв, инакше Подоляне, а инакше люде з гір, що звуть ся Гуцулами, Бойками й Лемками. В горах люде ще рідше між собою стрічають ся, ще меньше переймають що небудь одні від одних, ніж на долах, на рівнині, — тому й більші ріжницї; часом найблизше село, за горою, має й иньші звички, й иньші слова, й инакше убираєть ся.

Та про те все — то наші люде, один народ і один край. Прислухатись до мови, придивитись до житя — й почувеш, що близший Галичанин Полтавцєви, як Поляк, як Чех; близший Слобожанин Подолянинови, ніж Москаль або Серб. Хоч і ті ближші собі як Німець або Француз, бо то все Славяне, народи одного коріня. Але наші люде з ріжних країв України близші собі, ніж якийсь инший славянський народ, то все Українці, один народ український.

В житї нашого народу й нашого краю були такі переміни, що або злучали тіснійше якісь частини нашого краю, або розлучали. От Галичина належала до Австрії, до иньшої держави, й иньші порядки, иньші закони в ній, ніж на Поділї, що належала до Росії. Але півтора літ тому і Галичина, і Поділе, і Київщина належали до Польщі і були в них порядки однаковіщі, а Полтавщина належала тоді до Росії, й порядки були в ній инакші, а Буковина була тоді під Туреччиною. Такі зміни приходять і переходять, а народ зістаєть ся. І як ширить ся між народом освіта, свідомість, починаєть ся краще, сильніше житє, то й ріжні части народу й краю стають близшими до себе, більше довідують ся одні про одних, переймають одні від одних, і ріжницї в житї, в звичаю й мові меньшають, виглажують ся. Люде з різних кінців краю чують живійше, що то один народ, і помагають собі більше до кращого житя. Так повинно бути і у нас на Україні, і буде певно.

Для того ж кожному повинно бути цікаво знати про свій край і народ, про його теперішнє житє й старовину, себ-то — історію.

Сказав один розумний чоловік з давніх часів, що хто не знає своєї минувшости, своєї історії (бо історію зветь ся оповідання про давнійше жите), то так як би до смерти зістававсь дитиною. Так як дитина не знає сказати про себе нічого, — чия вона і звідки, а ні про те, що дієть ся і діялось наоколо її, — так і чоловік, що не знає нічого про свій край і народ, про його минувшість і теперішнє жите, виглядає як та дитина. Не личить то чоловікови розумному і розсудному. Треба знати теперішнє жите свого краю та народу, а щоб розуміти, як воно склалось і як його дальше вести, доконче треба знати його минувшість. Як написав Тарас Шевченко:

Все розберіть, тай спитайте
Тоді себе: що ми?
Чії сини, яких батьків?
Ким, за що закуті?

2. Про найдавніші часи.

Народ наш живе на Україні уже дуже давно. Півтори тисячі літ тому наші люде, йдучи з півночи з лісових сторін, вступили вже в цодудневі степові краї, а тисячу двісті або триста літ тому (600 або 700 літ по Рождестві Христовім) вони жили вже мало не по цілій Україні, як і тепер.

До того часу, перед тим як народив ся Христос і по Христовім Рождестві, з яких тисячу літ, в степовім краю, близше до Чорного моря, жили народи одного коріня з теперішніми Персами, кохали ся в худобі, в конях і здебільшого кочували по степах з худобою, живучи в шатрах. Звали ся вони Скифи, Сармати, Аляни. По них то полишили ся в степах наших високі могили, насипані над їх царями та ватажками. Нащадків їх не лишило ся в наших сторонах, тільки на Кавказі зостав ся народ з того коріня, зветь ся Осетинами.

Під той час, як сі народи жили в степах над Чорним морем, народи славянського коріня, між ними й наші предки, сиділи дальше від моря в краю лісовім, тай тім середнім, між лісом і степами. Множили ся з часом і посували ся все далі на полудень, бо степові народи з часом ставали слабші. Ставало тих степовиків все меньше, а далі й зовсім порозганяли їх нові орди турецького та угорського коріня, що почали сунути в Чорноморські степи з Азії по Рождестві Христовім. Були то Гуни, Авари, Болгари*), Угри (Венгри або Мадяри).

*) Сї Болгари, оселивши ся за Дунаєм між Словянами, прийняли потім і мову славянську і змішали ся з тамошніми Славянами, а ті прийняли їх імя.

Вони не зіставали ся жити в наших степах, а йшли далі в Дунайські краї, тільки порозганяли з наших степів попередні народи.

Степи стали мало що не порожні, бодай часами порожніми стояли, і тоді стали наші люди осідати тут, і так засіли майже всю теперішню Україну, аж до моря Чорного, Азовського і до Дунаю.

Простору було досить, і люди осідали зрідка, хуторами. Кожний рід осідав окремо і жив собі осібно. Жили почасти з хліборобства, а також випасали худобу, ловили рибу й звіря в лісах, дуже кохали ся в бжільництві, особливо в лісовій стороні: бжолки водились у видовбаних в дереві дуплах як вуліях (бортях) так і зимували. Земля довго була неділена, та й господарили спільно великими сім'ями: сини не ділили ся, жили разом, а порядкував господарством котрийсь старший віком, або котрий оборотнійший. Ще недавно бували на Україні такі великі, неділені сім'ї, душ часом по 20 і 30 в одній, що мали спільне господарство.

Вірили так, що є такі боги, що правлять світом, і особливо шанували тих, від яких надіяли ся добра в господарстві: бога Перуна, що посилав грім і блискавицю, сонце — звали Даждь-богом, бога Волоса, що пильнує худоби. Їм молились і жертвували ріжну страву, але не було до того ані церков, ані священників (жреців), а справляв ті молитви кождий за свій рід.

Як сонце повертало на весну, коло теперішнього Різдва, святкували прихід нового року, — се й досі задержалось на Різдво і на новий рік, як вечеряють серед снопів, бажають собі доброго урожаю, посівають зерном на щастє. Все отсе позіставалось ще з тих давніх, давніх часів, як ще наші люде не були християнами. Прихід весни стрічали веснянками, а на поворот сонця з літа на осінь було свято Купала, що й досі справляєть ся між нашими людьми.

Ще й тепер памятають і „мертвецький великдень“, так само стародавнє свято предків наших — день померших. Годішні люде вірили, що душа не вмирає з чоловіком, а далі живе там саме, де жив покійник. Ховаючи небіжчика, клали йому в могилу страву й всякі річи, потрібні до прожитку. Се все закопували, або палили разом з покійником, клали в миску або глечик і засипали землею.

Для громадських справ сходили ся старші з родів чи сімей на нараду — звалось отсе віче. Там порядкували й рішали, що треба. Були подекуди старшини, звані князями, але вони не мали великої сили, бо всякі справи рішала громада, віче, а князі мусіли громади слухатись. Війська не було, а як треба було боронитись, то хто був дужий, збірав ся з тим, що мав — чи з списом, чи з мечем, на коні, чи піший, і йшли боронитись, чи воюватись.

Для оборони ставили городи; десь серед лісу чи болота, або на високім шпиллю сипали вали, копали рови, аби ворог не міг приступити. В небезпечний час туди збирали своє майно, жінок і дітей і боронили ся від ворога. Досі від тих городів позоставало ся багато городищ. В спокійні часи ті городи здебільшого стояли порожні, а люди жили собі по хуторах. Тільки в декотрих городах завсіди мешкали люде, особливо заможнійші, багатші, купці — для безпечности. Туди приїздили й чужі купці на торги та привозили товари.

Жіночий убір з могил наших предків, з часів по розселенню (з Полтавщини).

Так жили собі предки наші довго окремо. Кождий знав тільки свою околицю, свій город: мали своїх старших, а иньші люде до них не належали. Звали ся ріжними іменами: в теперішній Чернигівщині та Полтавщині люде звали ся Сіверяне, найважнійші городи у них були Чернигів, Новгород Сіверський і Переяслав. Люде коло Києва звали ся Поляне, а земля та прозвала ся — Руською землею. Ті що сиділи над Тетеревом і Случею, в великих лісах, звали

ся Деревляне. Ті що на Волини — Дуліби. Одного спільного імени не мали, бо жили окремо, і спільної управи не було. Аж пізнійше се сталось, а саме як, зараз побачимо.

3. Про київську державу.

З поміж усіх українських міст найбільше й славнійше був Київ. Здавна, з непамятних часів, ще коли люде не знали заліза або міді, а робили собі списи чи сокири з каменя, жили не в хатах, а по печерах, — видно, що там, де тепер Київ, жило багато людей. А се тому перед усім, що тут сходили ся дві великі ріки: Дніпро і Десна. Над рікою лекше було прогудувати ся — чи рибою, чи звіриною.

Рікою їздили люде, куди треба, — сухих доріг тоді було не багато, і ними їздити не так було легко й безпечно, тому й за українських часів під Київом були найбільші оселі, найбільше людей богатих, торговельних: сюди найбільше приїздили й купці з чужих країв з усяким товаром.

Сим богатим і торговельним людам треба було охорони: були сусіди ласі на їх товари й багатство, що при нагоді раді були пограбувати їх добро, чи в дорозі, чи з самім Києві, як не було доброї сторожі. Тому сі київські люде, особливо значнійші, більші, звані боярами, здавна почали держати собі для охорони людей сильних, відважних, воєнних. Далі — все більше, і з часом так зібралося чималеньке військо в Києві, що боронило місто від сусідів та ходило з купцями, як вони везли свої товари в чужий край, а старшим над тим військом був київський князь.

Та обороною не кінчалось. Київське військо, дружина, як воно звалося, не тільки боронило свою околицю від ворогів, але й само нападало на сусідні землі, віддячуючи за їх напади, або просто шукаючи здобичі. В тодішніх часах військо й жилося головно тим, що пограбувало або казало собі дати за викуп, щоб не грабувати. Щоб прогудувати свою дружину, київські князі й бояре ходили на сусідні волости й землі, набирали там всякої здобичи, а як ті відпрошувались, то казали собі давати що року данину „за мир“: що вони самі не будуть їх грабувати й иньшим не дадуть.

Часом, що правда, такі походи не кінчилися щасливо. Про київського князя Ігоря оповідали таке: він дав своєму воєводі Свинельдови збирати дань з Деревлян і з того тримати свій полк. Але вояки з самого Ігорового полку стали казати, що ті Свинельдові вояки збирають дуже багато всякого добра з Деревлян, посправляли собі гарну одєжу й зброю, а вони ходять голі, — тай стали радити Ігореві, аби він з ними пішов до Деревлян, щоб і собі зібрати дань. Ігор послухав і пішов, казав Деревлянам давати ще й собі дань; ті не мали як боронитись, дали і в друге, хоч попереду дали вже були Свинельдови. Та Ігореві з того ще більше розгорілося серце, як побачив, що мають що дати; він відіслав свою дружину до дому, а сам з малим полком пішов іще походити між Деревлян та полупити їх. Тоді зібрались Деревляне не віче й кажуть: „немає тому краю! Треба зробити тому князеві кінець! Се як вовк внадить ся в стадо: як не вбити, так ціле стадо по одинці виносить, так і сей: як його не вбємо, то він нас знищить“. І напали на Ігорове військо й побили його дружину, бо мало мав з собою людей, аби не ділитися здобичею. Самого Ігоря вхопили й помстилися немилосердно за

його жадність: нагнули два дерева, привязали до них Ігоря, потім дерева пустили, і вони потягнули Ігоря та й роздерли на шматки.

Але те й Деревлянам на добре не вийшло: вдова Ігоря княгиня Ольга пішла з великим військом на Деревлян, попалила їх городи побила багацько людей і наказала давати дань іше більше, як за Ігоря.

Збираючи дани все більші, київські князі держали все більше війська; а що більше війська прибувало, то дальші походи вони робили, то більше городів і земель під свою владу брали, під себе підбивали. Землям тим була та користь, що київські князі мали боронити їх від сусідів, заводити у них спокій і безпечність, нищити й карати розбійників. На те приходили вони що року зимою, вибираючи дань, а часом держали й цілий рік своїх людей, мужів, з військовою залогою.

Та про те, чи бажають собі тої охорони й опіки ті землі, князі не питали: їм треба було дани для дружини, дешевого товару для торгу. Обійшовши свої землі зимою, на весну князі й бояре разом з купцями зіздили ся в Київ і поскладавши товари на човни, везли Дніпром на Чорне море, а звідти до Царгорода (Константинополя), до Греків на продаж, а від них купували собі дорогі убрання, золоті убори, вино й усяке корінне. Туди ж продавали невольників, яких забирали в неволю на війні.

Не вдоволяючи ся данею з своїх земель, ходили київські князі походами на далекі, багаті краї, де надіяли ся великої здобичи: ходили на Царгород і землі грецькі в Криму і Малій Азії, ходили на Кавказ, на Каспійське море й Персію. За того Ігоря ходило військо в персидські краї, здобуло багате місто Бердау — недалеко теперішнього Баку, і більше як півроку сиділо там, нападаючи на сусідні землі. Тільки від хвороби почало їм багато людей вмirati, і вони забрали ся звідти до дому. З таких походів, коли вони удавали ся щасливо, привозили багато грошей, здобичі і невольників.

Память про такі походи лишила ся досі в піснях. От як співають в колядці:

Ой спід гори да стоять тумани,
 Да то не тумани — пара з коней йде!
 Ой там же військо — аж землі важко,
 Ой там у війська пана немає.
 Ой одзоветь ся зличний паниченце,
 Славного отця і пані матки:
 „Яж в тому війську та паном стану,
 Велю гармати наворочати,
 В Чернигов город велю стреляти!“
 Ой бе да бе він в Чернигов город.
 Там його не знали ні царі, ні пани,
 Винесли йому миску червінців —
 Він тоє взяв, шапочки не зняв, не подягував.

Потім співають, як те військо йде на Переяслав і на Київ, збираючи окуп: се пам'ять про ті старі походи, тільки де що перемінено (от як гармати пізнійше додано, а тоді їх не було). В иньшій колядці співаєть ся, як дружина, не маючи що робити на Україні (видно не було війни під той час), вибираєть ся в службу в грецькі краї:

Ой ходімо ми до ковальчика,
 До ковальчика, до золотника,
 Покуймо ж собі мідяні човна,
 Мідяні човна, золоті весла,
 Ой пустимо ся ж на тихий Дунай,
 Долів Дунаєм — під Царегород:
 Ой чуємо там доброго пана,
 Що платить добре за служеньку —
 Ой дає на рік по сто червоних,
 По коникови, тай по шабельці,
 По парі сукон, тай шапочці,
 Тай по шапочці, тай по панночці.

Маючи під собою велике військо взяли князі велику силу в самім Києві. Уже не питались вони в усякій справі громади, як вона рішить, тільки радили ся з військовою старшиною, з своїми боярами, і правили землею, як хотіли, а хто їм протививсь, того сажали до в'язниці або забивали. Богатим Киянам — боярам нові порядки були на руку: не тільки що мали тепер оборону через князів, а і всяку вигоду в торговлі. З далеких країв привозили князі й дружина різні товари до Києва, й київські купці перепродували їх в иньші краї з великим баришем. Богато з Киян-бояр служило в княжім війську і мало з того велику вигоду. Київ став дуже великим містом, богатим, славним на цілий світ. Бідним людям, що правда, мало з того було потіхи: тепер люде сильні й заможні, маючи захист і оборону у князя і його дружини, не раз ще більше кривдили їх, не боячись за те собі відплати. Але бідними людьми ніхто не журились.

Київське військо.

Так склалась держава Київська, або Руська. Сказано вже, що київський край звав ся здавна руським краєм, Русію. Тому київські князі теж звали ся руськими, київська дружина — Русинами і ті землі, що вона з князями підбивала, до Києва прилучала — починали теж зватись руськими, Русію. При кінці IX. віку (900 літ по Різді Христовім) вже багато земель до Києва належало, київським

князям дань давало: не тільки українські, а й інші, аж під теперішній Петербург та Москву. По більших городах сиділи родичі київського князя або бояре, з більшим або меншим полком дружини. Вони збирали дань, з того годували свою дружину, а частину посилали київському князеві: мали теж пильнувати порядку й спокою, судити людей. Траплялось одначе й так, що сі намістники не слухались самі київського князя, бунтовались, і піднімалась війна. Або люде не хотіли давати дани, і київський князь посилав військо, аби їх „примучити“, аби були послухні. Особливо се бувало тоді, як умирав київський князь, і по нім наступав новий.

Найдавніші київські князі, яких знаємо, називались Аскольд і Дир. Про них оповідали, що то вони в 860 році ходили човнами походом на Царгород: тоді Русь нагнала великого страху на Царгород: Греки вірили, що тільки чудо боже їх тоді від Русі спасло, що вона, не здобувши міста, вернулась назад.

Потім був князь Олег, славний війнами й походами. Про нього казали, що він був характерник і для того мав у всім щастє. В 911 році він списав торговельну умову з Греками й скоро потім умер.

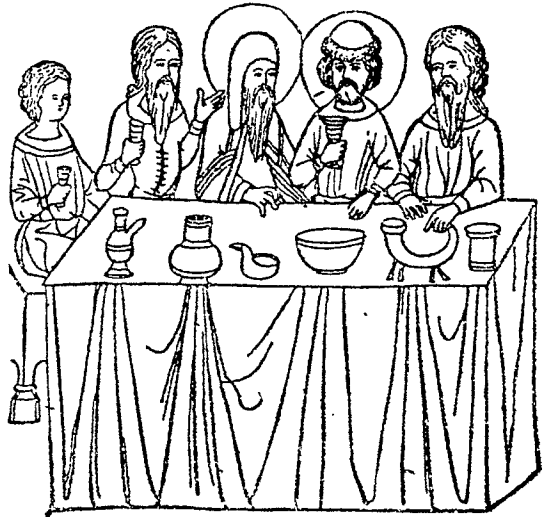
По нім був той Ігор, а по його смерті кілька літ правила його жінка Ольга, доки виріс син Святослав, що й був князем. Він уславив ся своїми походами, кохав ся у війні, жив з вояками як простий дружинник, нічим од них не різнив ся. Він хотів завоювати Болгарію, але Греки того не дали йому.

По нім лишило ся три сини, що й княжили в ріжних городах. Але спочатку старший брат — київський побив свого брата, що княжив в землі Деревлянській, і той в тій війні наложив головою, а потім инший брат Володимир зробив те саме з київським і став одним князем на всю державу, в році 979.

4. Володимир і Ярослав. Християнство на Україні.

За Володимира та за його сина Ярослава держава Київська була найславніша й найсильніша, ніж коли инше. Ставши київським князем, Володимир позбирав усі українські землі й усі інші, які перед тим до Київки належали, приборкав неслухняні землі, бояр та князів, що не хотіли йому коритись, і прилучив деякі нові дальші землі. Українська держава сягала тоді від гір Карпатських до Кавказу, а на півночи до Волги, до великих озер, що недалеко Петербурга. На місце бояр і намістників Володимир по більших городах по тих землях посадив своїх синів: він мав багато дітей, бо мав багато жінок, і як сини підросли, він посилав їх княжити в ріжні городи.

Та тим він не вдоволься. Не раз і перед ним Київську державу збирали до-купи київські князі, а по тім вона знову розпадалась; так само розпалась би знову й тепер. Володимирови хотіло ся звязати державу міцнійше, звязею внутрішню, добровільною, — щоб городи й землі корили ся київському князеві не тільки з страху перед київською дружиною, але щоб бачили свою вигоду, свою користь у тім, аби належати до Київської держави. Для того він старав ся придобрити собі громаду, добути її любов і ласку. Він не став правити самовільно з своєю дружиною, а закликав на пораду й громадських „старців“ — людей старших, поважнійших. При різних okazіях він робив великі пири, празники, скликав на них людей з різних городів, приймав тих, хто приходив, годував і поїв чим мав. Скликав до себе на двір бідних людей, калік і сиріт, і наділяв їх. І з того справді пішла про нього слава скрізь як про князя „ласкавого“, прозвали його „ясним сонцем“.

Княжий пир (князь гостить єпископа).

У нас на Україні позабувало ся се, але в далеких, глухих сторонах північних і досі ще співають різні пісні про „ласкавого князя Володимира“, „Володимира красне сонечко“, а починають ся звичайно ті пісні

тим, як у стольнім (столичнім) городі Києві у того ласкавого князя Володимира був великий пир (бенкет) і там зібрали ся з різних городів різні люде, забавлялись, та хвалились своїми ділами.

Найсильнійша, найславнійша, найбогатша з усіх держав була годі грецька, звала ся Візантія; імператор візантійський уважав ся за найславнійшого, наймогучійшого волораря, а Греки — за народ найбільше учений, в усяких уміlostях, ремеслах і знанні найперший. Володимирови захотілось і свою державу приподобити до Візантії. Він поміг візантійському імператорові, пославши своє військо, як у Візантії побунтовались були де-які воеводи. За се імператор видав за Володимира свою сестру, та й тоді-ж мабуть прислав йому корону й пишні імператорські одежі, в яких Володимир представлений на

тих грошах, що він казав зробити в Києві. Тоді-ж Володимир охрестивсь і казав хреститись людям у Києві, а потім і по інших городах.

Християне й перед тим бували на Україні. Здаєть ся князь Аскольд був хрещений; за Ігоря була церква св. Іллі в Києві, а жінка Ігоря княгиня Ольга теж охрестила ся по смерти чоловіка й її за те уважали святою. Але тільки вже Володимир заходив ся коло того, щоб християнська віра розширила ся по всіх землях його держави, аби як найбільше людей хрестилось і сю нову віру приймало.

Він виписав з грецьких і болгарських земель багато священників, єпископів і митрополитів, казав їм учити наших людей і настановляти з них священників. Почав ставити церкви по городах і по селах, де хрестили ся люде. Закликав майстрів грецьких і казав їм вимурувати гарні церкви в Києві й по де-яких інших містах. Попривозив з грецьких міст ікони, книги, також статуї. Виписав майстрів з Візантії й казав їм бити українські гроші, золоті й срібні — такі, як бились у Візантії. Одним словом, як кажу, старав ся приподобити свою державу до Візантії, в чім лише міг.

З тим настала велика відміна на Україні і по всіх землях Київської держави. З християнством з Греції та Болгарії прийшла до нас наука, освіта, книги.

В Болгарії християнство прийнялось на сто літ ранійше, були вже всякі церковні книги, переложені на славянську мову, досить подібну до тодішньої нашої, відти за Володимира пішли книги й до нас, а перекладано і у нас інші книги з грецької мови. З Болгарії перейняли ми азбуку, письмо славянське. Почали й у нас списувати, й читати книги. Здебільшого були то книги церковні та духовні, але де що можна було довідати ся з них і про світ, про інші краї, про старинні часи. Далі почали складати у нас і свої писання на науку людям, як по християнськи жити; почали списувати, що чули й знали про старовину, про початки Київської держави та що коли діяло ся. З таких оповідань, званих літописями, писаних в Києві за Ярослава й по нїм, знаємо й ми, що діялось на Україні за тих часів.

Духовенство, священники почали навчати людей, що гріх сваритись, грабити, убивати, наказували жити по християнськи. Забороняли жити без вінчання, держати по кілька жінок. Те саме наказували й книги, що читались тепер у нас. Поволі, поволі, але не минало то без послуху. Уже князі не вбивали, не різали так одні одних, без милосердя і сорому, як давнійше. Знаходили ся люде, які навіть кидали світске жите, йшли в ліси, в пустині, в печери або в монастирі, щоб жити по християнськи в молитві й пості. Так зявляли ся

монастирі в різних місцях, а особливо в Києві, де був і найбільший та найславніший з тих монастирів — печерський.

Мало хто розумів тоді, що важніше жити в правді й любови між людьми та устрояти жите й його порядки по доброму, аніж тікати від життя та на самоті „спасати свою душу“, як говорилось. Житє ледве помазане християнською наукою, здавалось новим християнам таким грішним, що вони вважали сливе неможливим жити в нїм „по божому“,

За-для державного життя заведенне християнства мало ту вагу, що ся нова віра заводилась від князя, від правительства. Духовенство дивилось на правительство як на свою поміч і охорону, стояло по стороні князів, навчало людей коритись князеви й шанувати його. Тому ота нова церква, освіта, наука звязували сильною внутрішню звязєю землі Київської держави. Через них всі землі тягнули до Києва як до найбільшого огнища тої нової віри, церкви, науки. Тому то так дуже займав ся християнством Володимир, давав йому всяку поміч і опіку. По нїм того самого пильнував його син Ярослав.

По Володимирі (що вмер в р. 1015) зісталось багато синів. Вони сиділи по різних землях і почали між собою сваритись і воюватись. Святополк, що сидів у Києві, почав убивати й виганяти братів з їх городів, щоб вібрати всі землі до купи в свої руки, як то зробив був свого часу його батько. Але його переміг брат Ярослав і з часом забрав у свої руки майже всі землі, які за Володимира належали до Києва; українські землі таки всі зібрав.

Подібно як батько, він багато старавсь для церкви й духовенства, для освіти й книжности. За його часів були вже на Україні письменники, які вміли складати різні поучення так гарно, як тільки вміли найкращі письменники грецькі. Такий був священик Іларіон, потім поставлений митрополитом у Києві.

Ярослав старав ся також, аби людям не було кривд від княжих бояр і урядників. До нас переховав ся збірник законів, під назвою „Руська Правда“, — там списано, як суди мали судити й карати за Ярослава. Між ними є й устави, видані Ярославом для урядників, що їздили по селах і городах: що вони мали брати від людей на своє прогодованне, а більше того не сміли. Як би того більше пильнували і Ярослав і його потомки, булоб краще людям і самій державі: булаб у ній справді внутрішня звязь, всі б до неї горнулись. Та вийшло инакше.

Держава київська була велика і славна за Ярослава як і за його батька. Мало не з усіма більшими володарями тодішними Ярослав був посвоячений. Сам він мав жінкою доньку короля шведського, його син був жонатий з візантійською царівною, одна донька

була віддана за короля французького, друга за норвежського; сестру свою Ярослав видав за польського короля, а угорській теж без жонатий з українською княжною. Ріжні сусіди, як їм траплялась біда, шукали схоронища й помочи у Ярослава; так, багато помагав він королеви польському, бо той не міг собі ради дати: були все великі бунти в його землях.

Та слава й сила української держави не довго по Ярославі і постояла. Але хоч і упала вона, багато по ній сліду всякого — і доброго і лихого — лишилось на довгі віки. Лишилась християн-

Ярослав з синами, малюнок, що давнійше був в софійськїм соборї в Київї.
(Ярослав підносить Софійську церкву Богови.)

ська наука і віра, церква і духовенство, письменство й однакова книжна й церковна мова славянська по всіх землях. Лишивсь один княжий рід, з якого ріжні землі довго потім мали собі князів, уважаючи, що то їх володарі приуродженні. Лишилось спільне імя руське. Лишилось однакове право і закони, однаковий лад у громадї, в управі, однакові власти. Богато зрівнялось і приподобилось до себе жите по ріжних українських краях і ближшими вони одні до одних себе почувли. Тому ся українська, Київська держава, хоч давно минулась, мав велику вагу в нашій історїї.

5. Київська держава розпадаєть ся.

По Ярославі (вмер р. 1054) лишилось багато синів, і він, вмираючи, розділив між ними свою державу. Тодї князі — не тільки у нас, а й по інших краях, ще не розуміли, що держава — то не

поле, яке батько розділює між дітей, аби нікого не обділити, що то не власність його, а річ громадська, публична.

Правда наказував Ярослав синам, аби не заводили такої бучі, як він сам з братами по смерті батька звів: аби держали ся купи та слухали ся старшого брата замість батька, бо як будуть воювати ся, то й себе й землю свою погублять. Та легко то було старому говорити! Син батька не слуха, і сам Ярослав батька Володимира не слухав, як той жив — хотів з ним воюватись; де-ж уже, що брати брата слухали!

До того-ж старший Ярославів син, що дістав Київ, був не дуже проворний — проворніший був другий син Святослав, і той вигнав його з Києва. Та позбирати всі землі до своїх рук і йому не вдалось, і тим, що пробували по нім зробити, так само не вдало ся, або й ще менше. Уже князі, ставши християнами, трохи бояли ся гріха і не сміли вбивати одні одних, як за давніх часів. Що далі, то більше їх

Давні українські гроші
(срібна монета Ярослава).

Давні українські гроші
(золота монета Володимира).

намножалося, а кождий хотів мати якусь часть в своїй „батьківщині“, отчині, як вони казали, і для того не цурали ся ніяких заходів.

Тоді в чорноморських степах були кочові орди, охочі до походів та грабування. Як котрому князеві своїх сил та війська бракувало, то він їхав до орди, кликав її йти на Україну воювати, — а та й рада тому: йшла з тим князем воювати, палити, грабувати села й міста його супротивника. Тяжко було з тим раду дати.

До того треба сказати, що таки по самих землях люде, особливо бояре та всякі заможні, не раз хотіли мати свого князя, ніж слухати київського, чи його воеводи: звичайно такий свій князь більше слухав громади і дбав про її ласку, аніж той київський, або його воевода. Тому й самі люде часто помагали своєму князеві відборонити ся від київського.

Через те все київським князям не вдавалось ніяк зібрати до купи Київську державу, і вона що далі то ділилась на дрібніші та дрібніші части. З початку Україна поділила ся на більші землі: Київську, Волинську, Галицьку, Чернигівську, Переяславську. Потім кожда з сих

земель розділилась на дві або три частини: напр. Волинська — на князівство володимирське і луцьке, Чернігівська — на чернігівське й новгород-сіверське. Далі ці частини стали ділитись на ще дрібніші частини. В кожній був свій князь, і кождий хотів загорнути більшу землю, воював ся з другими князями, палив і нищив його землю, розгоняв і забирав в неволю людей, приводив орду до помочи, або й та сама, користаючи з княжих суперечок, набігала, палила і в неволю забирала.

Гіркий світ настав людям. Ось як пісня, зложена пізнійше (зветь ся „Слово о полку Ігоревім“, — найкраща то пісня, яка нам з тих часів лишилася) описує біду, яка настала за синів та внуків Ярославо-вих: „тоді засівалась земля та поростала сварками, гинуло жите людей божих, укорочував ся вік людський серед княжих суперечок! Тоді рідко де по руській землі гукали оратори, за те часто крякали ворони, ділячи між собою трупи, а галки мовили свою мову, збираючи ся летіти на поживу“.

Ділячи все дрібніше та дрібніше землі та тратячи свій час і сили в вічних війнах та усобицях (суперечках), князі все більше обтяжали своїх людей податками, а все менше мали силу боронити українські землі від сусідів і від тих орд степових, що гірко давали ся в знаки Україні.

Давніші орди тільки переходили через чорноморські степи в дальші краї і від них не було Українцям такої біди. Але вже за Ігоря прийшла в ці степи з Азії, з Туркестану, орда Печенігів, турецького коріння, дуже хижка й войовнича. Вона далі не пішла і стала кочувати в чорноморських степах. Жити разом із тими Печенігами було неможливо: вони нападали, забирали худобу й людей у неволю, палили, й убивали. Українці стали переселяти ся з Чорномор'я в дальші краї; тільки подекуди лишали ся ще наші люди на Чорномор'ї. Але Печеніги стали потім нападати на дальші землі, грабили й палили, і знищили всю околицю близьку до степу, аж під Київ і Переяслав. Багато воював ся з ними Володимир, але тільки за Ярослава підупали вони, так що їм удало ся їх сильно побити, й вони потім забрали ся з наших країв за Дунай.

Одначе на місце Печенігів прийшла друга орда — Торки, а потім і третя — Половці. Торків було небагато, й вони скоро зникли, але половецька орда була велика, півтора ста літ кочувала в наших степах та пустошила українські землі. Як князі наші були в згоді, вони держали Половців в страху й не давали їм грабувати наших земель. Якже зачинали ся між князями війни та сварки, то вони не тільки що не боронили України від Половців, а ще й самі приводили їх, як я казав, а Половці грабували не тільки ворогів того князя,

не раз і самі його власні землі. Цілі краї ближші до степу не раз зовсім пустою ставали від тих половецьких грабовань, а люде тікали звідти в дальші, лісові краї, куди Половці не заходили.

Так не було ані спокою ані порядку. Люде дуже жалілись на своїх князів, що сварять ся та воюють між собою, а не обороняють землю від сусідів. Дають Полякам або Уграм захоплювати українські землі, не боронять їх від Половців. Не пильнують суда та управи, не вважають, що їх урядники та слуги кривдять людей, а й самі більше пильнують, аби щось взяти, ніж щоб була справедливість.

„Не май собі двора коло княжого двора, не держи поля коло княжого поля, бо княжий тивун (урядник) як огонь приложенний трутом, а слуги його як іскри: від огня устережеш ся, а від іскор не устережеш ся, аби вони не попалили одежі“. Так пише один чоловік з тих часів, а другий так каже до князів: „Коли тивун засуджує неправедно та бере гроші (за штраф), а за ті гроші купує собі їжу, пите, одєжу, а вам — князям — на ті гроші купують обіди, бенкети справляють, то се так як би ви — князі — віддали людей христових на жир злодіям і розбійникам“.

А от яке оповіданне зложено було в тих часах про князів та про їх слуг: один князь на пиру, щоб тивуну докучити, спитав владика: „де буде тивун на тім світі?“ Владика сказав: „там, де й князь“. Князеви немило було таке почути, і він сказав владичі: „як то? тивун неправедно судить, хабарі бере, людей обдирає, мучить, все зло робить, а я що?“ А владика сказав на те: „Коли князь добрий і справедливий, то він і тивуном або иншим начальником поставляє чоловіка доброго, розумного, й совісного, — тоді князь і тивун в раю будуть. Колиж князь не має страху Божого, людей не жаліє, то він і тивуном поставляє чоловіка лихого, аби тільки лупив з людей гроші на князя, а людей не жалував — напустив його як голодного пса на стерво; то такий князь піде до пекла, і тивун з ним до пекла“.

З того видно, як невірно дивились люде на княжу управу, які жалі мали на князів та княжих урядників і слуг. Та жалі жалями, але для того, щоб поправити діло, люде нічого не робили. Складали все на князя і тільки того собі бажали, аби князь був добрий — то все буде добре. Але князь часом трапляв ся добрий, а частійше ніякий, або й зовсім лихий. А хоч би й який добрий князь, то він сам один своєю головою не міг у всім зробити доброго ладу: до сього треба було ради й помочи розумніших, кращих людей з громади. Але до того не могли тоді додуматись ані князі, ані громада.

6. Татарський погром. Галицька держава.

Так пройшло без малого двісті літ від смерти Ярослава. Україна поділилась на велику силу князівств (особливо багато було їх у Чернігівщині). Князі ослабли від того поділу й вічних війн, городи збідніли. Київський князь не мав між князями ніякої сили й послуги, бо й сам не мав більше сили від інших. Самий Київ — „матір городів українських“, не раз грабили інші князі з своїми вояками та помічниками Половцями, воюючи з київським князем.

Найгірше пограбував і знищив Київ в 1169 р. князь Андрій володимирський (з міста Володимира, що коло Москви), хотів Київське князівство підірвати, а своє нове князівство піднести. І пізніше ті князі володимирські умисно сварили українських князів, аби Україна упадала, а їх держава (що пізніше стала зватись Московською), підносила ся та гору брала. Велике князівство на Україні ще було тільки в Галичині — про нього скажемо слідом.

Коли Україна так підупала й стратила силу, впала на неї страшна буря. Прийшла нова орда з Азії й знищивши Половців, що й так були вже під той час ослабли, буйним вихрем пролетіла над Україною. Були то Татари, інакшим іменем звані — Монголи.

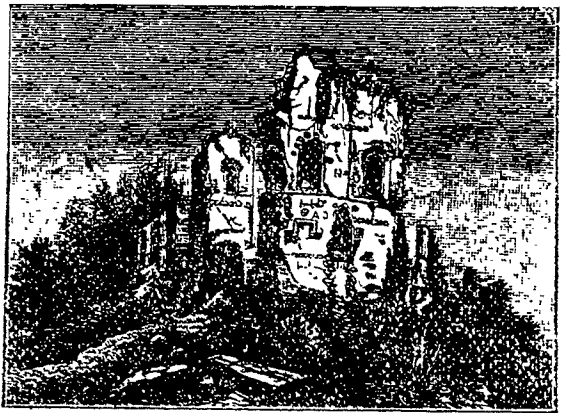
Монгольська орда кочувала на далекім Сході, коло Амуру. Та в тій орді зявив ся в тих часах войовник Темуджін, який злучив до купи всі части тої орди, почав підбивати сусідні народи й землі і незадовго запанував над усіма краями від Китаю аж до Кавказу. Його внук, Бату (або Батий) на ім'я, пішов походом в Чорноморські краї й знищивши Половців, став воювати українські і московські землі. Він хотів тут заложити своє татарське царство і підбити собі сусідні землі. Щоб привести до послухності й покірності, Татари мали такий звичай, щоб відразу як найбільше настрашити людей своєю нелюдськістю, аби потім боялись і не бунтувались. Тому городи, особливо більші, вони здобували й побивали людей без розбору й милосердя, а потім тим, які лишили ся, казали давати дань і бути послухними.

В 1239 році Татари напали на українські землі — ті що за Дніпром; узяли Чернігів і Переяслав, понищили міста, побили багато людей. На другий рік Бату перейшов Дніпро, приступив під Київ. Дика орда облягла місто як хмара: літописець каже, що від рипу возів, реву верблюдів, та іржання коней в татарських стадах, що йшли з ордою, голоса в місті не можна було чути. Князь утік зі страху; люде боронились самі, як могли. Татари своїми таранами (такі повішені на шнурах бруси, що ними стіни розбивали) розбили мури

міста. Коли Татари відпочивали, люде кийвські поставили дерев'яну кріпость наоколо церкви Богородиці, побудованої Володимиром, але кріпость не була сильна: Татари зараз здобули її. Люде кинули ся тікати до церкви на хори, але такої сили людей не витримали мури, і церква впала та людей подавила.

Татари потім перейшли через Київщину, Волинь і Галичину, здобуваючи городи, які стояли по дорозі, та побиваючи людей. Пройшли на Угорщину, поруйнували її, Польщу також. Потім вернули ся назад в чорноморські степи, осіли ся над Волгою і післали своїх післанців в сусідні землі, списувати людей, щоб давали їм дань. Так попали українські та московські землі в неволю татарську.

Богато в тім завинили князі. Хоч яка велика й сильна була орда татарська, але як би вони спільно й однодушно заходили ся боронитись від неї, то мабуть би й відборонились, а в кождім разі — не дали б на таке знищення своїх земель Татарам. Вони-ж не думали про се, не помагали один другому, кождий боронив свого города, але на те не мав сили, — або й таке було, що лишав людей на ласку божу та тікав куди видно.

Кийвські руїни: Церква Богородиці, збудована Володимиром Вел., що впала підчас татарської облоги.

Тому в ріжних місцях на Україні, як показало ся, що князі не вмють оборонити землю від Татар або й боять ся з ними бороти ся, люде постановили не слухатись князів і не приймати їх до себе більше. Ухвалили здатись на ласку Татарам і тільки їх слухатись.

Знаємо вже, що з княжої управи, з княжих урядників і слуг люди були і без того дуже невдоволені, жалілись на здирства й неправди. Тому хотіли тепер зовсім відчепитись від князів за помічу Татарів. Бо коли мали й Татарам дань давати і князям, а князі їх не могли нічим від Татар захистити, то за краще вважали мати діло тільки з Татарам та їх ласки шукати. До того надіяли ся, що Татари не будуть мішати ся до їх справ, а хотіли жити собі по своїй волі, без князів та їх начальників, хоч би й під Татарам.

Знаємо, що так було в Київщині й на Волині по ріжних місцях, а мабуть і ще подекуди. Коли князі хотіли силою змусити тих людей до послухності потім, як Татари пішли собі над Волгу, люде не давались, боронились аж до останього, кїкакали в поміч Татар. А Татарам се було на руку, бо князїв вони боялись, що ті колись при добрій нагодї схочуть відборонитись, а самі люде, як почне жити кожна громада осібно,— для Татар будуть зовсім безпечні: що схочеш, те можна буде з ними зробити.

Так на довший час не стало майже зовсім князїв в Київщині та Переяславщині. В Чернигівщині князї позоставались, але такі були дрібні та безсильні, що нічого не значили. Намножилось їх за той час без кінця і Татари робили з ними що хотіли, нераз без вини убивали або проганяли. Сильна держава на Україні зістала ся тільки в Галичині та на Волині, і вона по татарським погромі продержала ся ще цїлих сто літ.

В Галичині не було ніколи багато князїв: все знаходили ся такі князї, що вміли інших вигнати, а собі їх землі позабирати. Коли-ж тамошня княжа родина вимерла (року 1199), злучив до купи Галичину з Волинею (властиво часткою Волини) волинський княз Роман. Був то князь сміливий, завзятий, войовничий, а людам припав до вподоби ще й тим, що приборкав бояр, які були забрали велику силу в Галичині й не давали просвітку людам. Тому й Кияне горнули ся до Романа й хотіли його мати своїм князем.

Та він скорб вмер, лишивши двох маленьких синів, і сусіди — угорський король та польський князь хотіли забрати його землі. Але люде тримали ся малих княжат, а старі вірні слуги їх боронили. Коли Романовичі вирости, вони зібрали в свіх руках всі землі галицькі й волинські. А що жили вони в згоді і все робили разом, то мали чималу силу, і за батьківським прикладом почали думати про те, щоб і інші українські землі до себе прилучити. Особливо старший з них, Данило, був меткий та рухливий князь.

Та саме тоді став ся татарський погром. Данило сховавсь від Татар, бо не надіявсь оборонитись, а як вийшли вони з його земель, почав збирати сили, щоб увільнити ся від них. Своїми та братовими силами він не надіявсь побороти Татар і тому шукав помочи у сусідів. Папа римський, се-б-то найстарший владика католицької церкви, мав тоді велику силу й обіцяв Данилови помогти на Татар, як він буде йому послушний, пристане до католицької церкви. Папа обіцяв наказати католицьким королям іти на Татар, помогати Данилови, і Данило годив ся за се поєднати ся з католиками. Папа прислав тоді Данилу корону, казав його коронувати королем. Але помочи Данилови

на Татар не зміг дати, бо королі папи не послухали, й Данило побачивши се, покинув папу.

Попробував своїми силами воювати ся з Татарами, але се було йому не під силу. Головно, що люде на пограничу волинським (коло Звягля, Межибожа, по Случи і Богу) держали ся Татар і не хотіли піддаватись Данилу. Не міг він через се прилучити київських земель та збільшити своїх сил. Мусів покоритись Татарами, але не міг того пережити і з жалю скоро вмер (1264 р.).

Юрій, „король руський“, князь Галицький і Волинський — так як він вроблений на його печатці.

По нїм землі галицькі й волинські поділились на кілька частей, аж внук Данила Юрій зібрав їх всі в своїх руках. Пишуть, що за його часів край той жив у спокою й богацтві. Татари бояли ся дражнити таких сильних князів і в тутешні справи не мішались. Біда тільки, що ся галицька держава стояла тепер зовсім окремо. За нею на сході над Дніпром, не було нікого, хто міг би допомгти їй в біді, а наоколо були чужі держави: угорська, польська, чешська, які ласим оком дивили ся на сі богаті галицькі та волинські землі

й при кожній нагоді раді були собі їх захопити. Се й показало ся, як вимер Романів рід: на Юрійвих синах, та на внуку — на сині його доньки, що княжив тут по них, а був убитий боярами в р. 1340.

7. Литва та Польща забирають собі українські землі.

Так ослабла й розпалась Українська держава. Винні в тім були князі й бояри, що брали ся правити, а не вмiли ані завести ладу, ані задержати вкупі українські землі. Винна була й громада, що вмiла жаліти ся на княже та боярське безголове, але не старалась і не умiла направити того і вкінці піддавала ся під татарську владу, замість того, щоб завести порядок у своїй державі. Власна держава — велика сила до всього доброго, треба тільки постаратись, щоб у ній був добрий лад. А окремих городам та селам без державної звязи, без спільної сили і поради і в теперішніх часах не дадуть прожити, а не тільки в тодішніх. І як розбилась та поділилась Україна, — стали загарбувати українські землі держави сусідні.

Поділені та ослаблені землі подніпрянські, в Київщині та Черниговщині, стали забирати князі литовські. Саме тоді як на Україну впала Татарщина, у литовського народу завязувалась своя власна держава, і воевничі, меткі князі литовські почали забирати землі білоруські сусідні з Литвою, а далі й українські.

Робили се вони по малу й потиху, без гвалту і крику. Дрібним князям казали помагати їм на війні, слухатись як своїх зверхників як що накажуть, і ті, не маючи сили противитись мусіли слухатись. Люде наскучивши не порядками і татарською неволею, легко приймали владу князів литовських. Тим більше, що князі литовські в справі їх не мішались, нічого не переміняли. „Ми старини не рухаємо, а новини не уводимо“, — казали звичайно литовські князі, і справді не робили зпочатку великих перемін.

Ті князі з литовського княжого дому, чи литовські пани та воеводи, що осідали ся по українських краях та городах, хрестились на православному віру (Литва була тоді ще не хрещена). Приймали українську мову, в суді судили по місцевим звичаям, в управі теж місцевих порядків пильнували. З часом вони й самі забували, що вони не Українці, а Литвини, і люде того не памятали й уважали їх за своїх.

В 1340 р. бояре галицькі та волинські, забивши свого князя, що у них княжив (був він внук короля Юрія по матери, а по батькові з польського роду), добровільно взяли за князя Любарта, сина литовського князя Гедимина. Але того не схотіли допустити король польський і угорський, що вже давніше умовили ся собі забрати

землі галицькі та волинські, бачучи, що бояре не живуть добре з своїм князем. Коли бояре свого князя вбили, зараз польське військо з одного боку, а угорське з другого рушили в Галичину.

Найстарший з бояр Дмитро Дедько, що правив тоді Галичиною, покликав Татар до помочи й з ними відігнав Поляків та Угрів. Однач тим не скінчило ся: 35 літ воювались Поляки та Угри з Любартом за галицько-волинські землі. Любарт хотів їх собі задержати, Поляки та Угри хотіли собі взяти. Галичину опанували Поляки, Волинь держав Любарт.

Та незабаром то все змінилось. В Польщі вмер король, не лишивши синів, тільки доньку. Найстарший з князів литовських („великий князь“) Ягайло, Любартів братанич, посватав ту королівну. Польські пани згодили ся видати її за нього з тим, щоб він охрестив свою Литву на католицьку віру (бо Поляки були католики) та щоб прилучив на вічні часи до Польщі всі землі, які до литовських князів належали, отже й білоруські та українські. Ягайло на се згодив ся, бо хотів бути королем над Польщею й Литвою, й списали таку умову про злуку Польщі й Литви в одну державу.

Сталось се в році 1385. Ягайло оженив ся з польською королівною й став королем у Польщі а Поляки надіяли ся, що тепер всі землі литовські, білоруські й українські їх будуть. Та воно не пішло так легко.

Самі землі не хотіли переходити до Польщі, бо під литовськими князями вони жили по своїм давнім звичаям, а Поляки в тих землях, які забрали — от як у Галичині, заводили польську та латинську мову, польські порядки, забирали ґрунти й роздавали Полякам, — як далі побачимо. Князі з литовського роду, що сиділи по землях українських та інших, теж не хотіли під Польщу йти. Брат Ягайлів у-перших Витовт схотів стати великим князем та правити замість Ягайла в землях литовських. Почали ся за те великі суперечки — потягли ся вони більше як на півтора ста літ.

Поляки покликались на ту умову про злуку 1385 р., а литовські князі й пани казали, що вони на ту умову не приставали, а Ягайло зробив її самовільно, їх не питаючись. Вони вибирали собі великих князів, які хоч uznавали польських королів (Ягайлових синів та внуків) своїми старшими, але ні в чім їх не слухали й правили зовсім на свою руку. Щоб досягти свого — мати литовські землі під Польщею, Поляки не раз умисно вибирали собі тих великих князів литовських за королів (бо то була та сама княжа сім'я — потомки Гедимина). Але і в такім разі литовські пани та князі правили своїм краєм окремо від Польщі.

Багато про се сварились, навіть і воювались, та се не помагало; велике князівство Литовське було собі окремо, хоч часом оден і той самий чоловік був zarazом і великим князем литовським і королем польським: в Польщі правило правительство польське, в великім князівстві Литовським — литовське, а король чи великий князь і тут і там не багато значив.

Одначе зовсім відірвати ся від Польщі литовські пани, що правили великим князівством Литовським, теж не хотіли, бо Поляки помагали їм держати в руках українські та білоруські землі. Ті пани Литвини по тім, як їх вихрестив Ягайло, стали католиками, через те були Полякам ближші, і ті помагали їм на православних — то значить на українських та білоруських панів та князів. Від Поляків литовські правителі переймали також постанови ріжні, які були їм на руку. Постановили й таке, щоб православних на ніяке вище начальство не пускати.

З того українські князі та пани були дуже незадоволені й пробували бунтувати ся. Але не мали стільки сміливости та однодушности, щоб усім повстати: одні забунтують, а інші притихнуть, і так з того нічого не виходило, і мусіли вкінці тихо сидіти. А державою правили пани з Литвинів і так хотіли справою вести, щоб і з Польщею разом бути і осібну державу мати та нею самим правити.

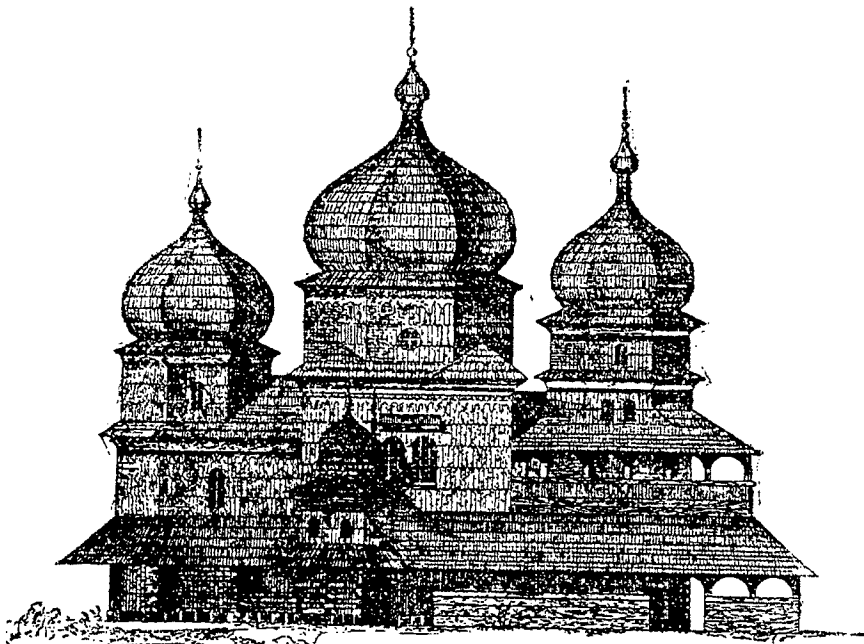
Коли-ж Поляки побачили, що не можуть зробити одну державу з Польщі та Литви, то захотіли прилучити до Польщі принаймні українські землі, що належали до Литви. Довго про се спорились і навіть воювались. За Ягайла забрали Поляки Поділе, а інших земель не могли. Аж у 1569 р. се їм удалось.

Тоді королем польським і великим князем литовським був Жигимонт-Август, правнук Ягайла. Він не мав синів і бояв ся, що як умре, то Литва відділить ся від Польщі і всякими способами помагав звязати Литву з Польщею в одну державу. Для сього був скликаний в місті Любліні сойм з Польщі й Литви. Литва й тут противила ся, та щоб перешкодити, не допустити до постанови, навіть тихенько з сойму відіхала. Але Поляки постановили без неї, що українські землі — Волинь, Браславщина (де Винниця й Умань), Київщина з задніпрянськими землями й Підляше (по ріці Бугу) мають бути прилучені до Польщі. Видали про се маніфест і наказали панам і послам (депутатам) з тих земель приїхати на польський сойм — зложити присягу Польщі. Инакше грозили ся, що відберуть від них маєтности й уряди.

Пани й послы з українських земель приїхали, але просили короля аби їх не змушував до тої присяги, не прилучав їх силоміць

до Польщі. Та король не слухав: казав присягати, бо инакше буде відбирати маєтності й уряди. Пани настрашилися і хоч з плачем, а присягли: не мали сміливости противитись.

Так тоді сливе всі українські землі прилучено до Польщі. Тільки закарпатські землі зіставалися далі під Угорщиною та Чернигівщина тоді належала до Москви, бо тамошні православні пани, як воювались

Святогорська церква в Дрогобичі, дерев'яна церква з тих часів, як Українцям так тяжко було добитись дозволу на будову кам'яної церкви.

з Литвинами, піддали ся Москві. Але і Чернигівщину трохи згодом Поляки забрали, хоч на коротко, — тільки тридцять літ перед Хмельницькою, яка всі землі задніпрянські й київські від Польщі відірвала.

Польські порядки на Україні.

Котрі землі переходили під Польщу, заводили там Поляки польські порядки: з початку в Галичині, потім на Поділї, а тепер і по всій Україні. А були ті порядки для українських людей, а особливо для людей простих дуже недобрі, далеко гірші ніж були в державі українській, а навіть литовській (поки литовські пани не почали за-

водити польських порядків). Прийшлося Українцям пожалувати їй за своєю власною державою, та нічого робити: тепер усім рядили Поляки, а Українці не мали ні в чім голосу.

Поляки були католики й мали то собі за обов'язок, щоб свою католицьку віру ширити, а інші віри тіснити, аби люде на католицьку віру переходили. Так учили їх духовні, і так їх королі й пани старались робити. Українці ж були православні, і для того у всім мали прикrostи, і не було їм ходу ні в чім.

Пани-Поляки так уважали, що православні не можуть бути допущені до ніякого начальства, до ніякого уряду: напр. міщанин, котрий православний, не повинен бути вибраний ні в яку старшину. Навіть до цехів або до ремесла в науку православних не приймали: ні до чого їм приступу не мало бути. За ніщо кожного православного мали, а Українці були тоді всі православні.

У Львові, столиці галицькій, Українцям вільно було мати дома тільки при одній улиці, більше ніде, і тільки на тій одній улиці можна було дзвонити в дзвони православної церкви, можна було священникам ходити з хрестами та хоругвами, можна було ховати мерця з процесією. Нових церков, особливо кам'яних, не вільно було православним ніде ставити. А хоч сих заборон не завсіди пильновано, то все таки ними дуже докучали православним.

Мову у всім заведено польську та латинську, і в судах судили по польському праву, а не так як люде на Україні звикли. Начальниками всякими королі настановляли тільки Поляків. Полякам роздавали землі всякі — порожні чи з селянами. У панів українських землі відбирали та Полякам оддавали, або ріжними способами до того приводили, щоб ті землі в польські руки йшли. Намовляли українських панів, аби видавали доньок за Поляків та маєтками наділяли. Нераз український пан, женячи ся з Полькою, й сам мусів на католицьку віру перейти (бо католикам женити ся з православними заборонялось), і діти його вже ставали Поляками. І так з часом звело ся зовсім українське панство.

Князі Острозькі довго славили ся як голови українського народу, як перші оборонці православної віри, помічники Українцям в освіті: князь Константин заложив українську школу в своїм місті — Острогу друкував книжки й інші добрі річи для України робив: А вже сини його були католики й Поляки, і всі величезні його маєтки пішли в польські та католицькі руки! Оттак з часом стали на Україні панами самі Поляки, а Українці — самі міщане та селяне, панські піддані-кріпаки.

Селянам та всякому убогому людови і в Польщі було недобре, бо пани здавна там велику забрали силу, а на Україні—то й поготів. За навніх часів на Україні були невільники, такі що в панській дворі сиділи і на панській страві робили; але були й свободні селяне, які на своїй землі сиділи і тільки на князя податки платили, а в громаді своїй всякі свої справи самі порядкували. За польських часів невільників ніби не стало, але всіх селян в таке кріпацтво повернено, що мало що від невільництва ріжнилось.

Земля тепер уся вважалась панською: панам. повіддавано селян з землею, а котрі землі з селянами не були ще віддані панам на вічність, то такі ріжним панам віддавали ся в державу (звали ся такі пани державцями й старостами), і вони тими селянами так само рядили, як пани-дідичі своїми „підданими“ — кріпаками. Могли від селянина, або як вони його називали — від „холопа“, землю відібрати, землю з селянином чи нарізно иншому панови продати. Могли на підданих накладати всякі роботи, датки й чинші (грошеві податки), й справді накладали все нові та нові.

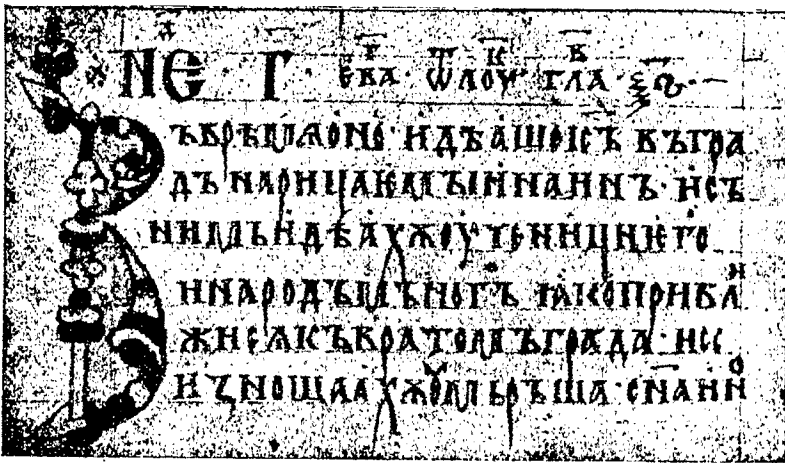
Наприклад, коло року 1450 в Галичині селяне, давали з лану ґрунту (коло 15 десятин) від 30 до 48 грошей, велику міру вівса — звану „колодою“ й робили 14 днів паніщини до року. А сто літ пізнійше давали стільки, що се виходило, на 4 і на 8 колод вівса, а панщини мали робити два або три дні на тиждень з господарства, а господарства були вже не ланові, а півланові!

Пізнійше ще збільшилась та панщина, так що селяне не мали просвітку й мало не цілий тиждень мусіли робити на панських ланах, не можучи робити на себе. А при тім мусіли зносити всякі кривди й поневірку від пана. Он як писав один Француз, що побував на Україні перед Хмельнищиною:

„Селяне дуже бідують, три дні на тиждень мусять ходити вони на панщину (а бувало й далеко більше як три дні), і крім того з свого господарства дають свому панови по кілька мір хліба, курей та гусей. Крім того вони возять дрова до двору й мусять сповняти ріжні-преріжні роботи. Дають дань грошима, десяту вівцю від овець, так само від свиней, від пасіки десятий улій, а що-третього року від худоби мають дати третього вола. Все що подобаєть ся панови, мусить селянин йому віддати. Не диво, що бідні селяне не мають нічого. Мало ще того: пан може не тільки забрати від селянина все, що він має, але й позбавити його самого життя. Польські пани панують і живуть як у раю, а селяне мучать ся як у пеклі. Коли ж пан трапить ся недобрий, то гірше їм як у каторзі“.

На всякі кривди від панів не було суду ні управи. У всяких справах селянина судив його пан, міг засудити хоч на шибеницю за що небудь, хоч би за непослух, і на те не можна було нікому скаржитись: сам король не міг мішати ся в те, що робив пан з своїм селянином.

Що правда, не тільки селянинови, а й панови не легко було найти суд та управу, особливо на сильнішого та багатшого пана. Не було в Польщі ані доброго суду ані порядку. Короля ніхто не слухав, а хто мав силу, того було й право. Не було оборони, ані спокою.

Давне українське письмо.

Татари набігали раз-у-раз на українські землі, палили села й вели силу людей в неволю. Вони тоді оснували ся в Криму, і король польський не міг з ними ради дати. Військо польське не вміло боронити людей від Татар за те добре вміло кривдити людей та обдирати, стоячи постоем. Королі нарешті пообіцяли татарському ханови, що будуть рік-річно платити йому дань, аби лише не нападав на українські землі, але й се нічого не помагало, хан гроші брав, а про те раз-у-раз насилав свою орду на Україну, забирати худобу та людей в неволю. Тих людей Татари продавали в неволю в далекі краї і у себе до господарства, до роботи уживали.

Так гірко було людям на Україні: не було просвітку від панів, а що не взяв пан, — заграбив своєвільний вояк польський, або спалив та забрав Татарин. Як то у пісні співають:

Зажурилась Україна, що ніде прожити, —
 Витоштала Орда вонем маленькі діти!
 Ой маленьких витоштала, великих забрала,
 Назад руки постягала, під хана погнала.

Багато тоді зложено жалісних пісень, так званих дум та псалмів невольницьких про біду від татарського грабовання, про тяжку долю невольників у неволі татарській або турецькій, що й досі ще в нашому народі памятають ся:

За річкою огні горять,
 Там Татари полон ділять:
 Село наше запалили
 І богацтво розграбили,
 Стару неньку зарубали,

А миленьку в полон взяли:
 А в долині бубни гудуть,
 Що на заріз людей ведуть:
 Коло шиї аркан веть ся.
 А по ногам лавцух беть ся.

А про невольників в турецькій неволі, що їх Турки, в кайдани закувавши, уживали до тяжкої роботи — до веслування на своїх кораблях, званих галерами або каторгами, така є сумна і жалісна дума стародавня („Плач невольників“):

У святу неділю не сизі орли заклекотіли,
 Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
 У гору руки підіймали, кайданами забрязчали,
 Господа милосердного прохали та благали;
 „Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
 „А знизу буйний вітер!
 „Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
 „Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
 „Да вже ся нам турецька-бісурманська каторга надоїла:
 „Кайдани-залізо ноги повиривало
 „Біле тіло козацьке, молодецьке коло жовтої кости пошмутляло!“
 Бама турецький, бусурманський, недовірок християнський*),
 По ринку він похочає, він сам добре те зачуває,
 На слуги свої, на Турки-яничари**) зо-зла гукає:
 „Кажу я вам, Турки-яничари, добре ви дбайте,
 „Із ряду до ряду захожайте,
 „По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
 „Бідного невольника по тричі в однім місці затиняйте!“
 То ті слуги Турки-яничари добре дбали,
 Із ряду до ряду захожали,
 По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали
 По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
 Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої кости обривали,
 Кров християнську неповинно проливали.

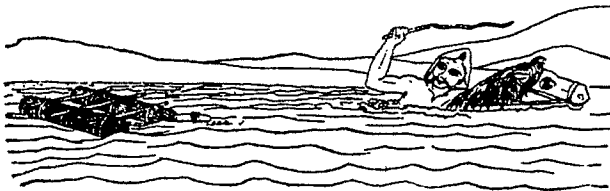
*) Се-б то такий, що був християнин, та турецьку віру прийняв, до Турків попавши ся: такі перевертні найгірше невольників мучили.

**) Турецьке військо так звалось.

Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
 Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати
 „Ти земле турецька, віро бусурманська, ти розлуку християнська!
 „Не одного ти розлучила з отцем, з матерю, або брата з сестрою,
 „Або мужа з вірною жоною!“
 Визволь, Господи, всіх бідних невольників з тяжкої неволі турецької,
 З каторги бусурманської
 На тихі води,
 На ясні зорі,
 У край хрещений,
 У мир веселий.
 У городи християнські.

9. Козаччина.

Від тяжкої панщини, від усяких панських кривд почали селяне тікати в світ за очі, де далі—то все більше. Переходити селянинови з місця на місце не вільно було, тому тікали потайки. З Галичини

Татарин перепливає через ріку прив'язавши до коня
 вязки очерету.

йшли на Поділе, де було просторнійше, на робітника тяжче, а на панщину легше з Волини — на Побожє (де Виниця й Умань), з лісових країв — до Київщини та за Дніпро.

Сі краї подніпрянські прозивали ся тоді Україною, бо лежали вже „на краю“ держави й з нею зачинали ся дикі степи. Така чазва була вже за часів київської держави, а тепер особливо прив'язалась до сих сторін. З кінцем 15-го віку (від року 1482 почавши) Татари кримські дуже часто на них нападали, бо король польський посварив ся з кримським ханом. Оборони тому краєви від держави не було, і за кільканадцять літ вичистили Татари сю велику країну як шкло: зістало ся кілька городів, де були кріпости й стояло потрохи війська, як Київ, Канів, Черкаси, Остер. А з сіл люде мусіли тікати, бо не можна було ані жити, ані господарити серед таких татарських походів. Повтікали в лісові краї.

Так сей гарний край, де колись цвіло українське жите, був занапашений дурною управою—з початку своїх князів та бояр, а добитий був безголовем королів та панів польських та литовських, що землі сі загорнули, а оборонити не вмiли. Лежав пустокою без

малого сто літ. Розмножив ся тут звір, риба в ріках, а людей не було. Тільки поблизу кріпостей, — куди-б утікати можна було, орали землю, та й то сторожів ставили наоколо, аби Татари не захопили. Як у пісні ще й досі співають.

Ой в неділеньку рано пораненьку
 Да ізібрав женців да Коваленко,
 Да й усе женці одбірнії,
 Поробив їм серпи да все золотії.
 Ой повів женців на яру пшеницю.
 „Ой жніте, женчики, обжинайте ся
 І на чорную хмару озирайте ся,
 А я піду до дому пообідаю.
 Жінку та діточок да одявідаю“.
 Ох і жнуть женці, разжинають ся
 На чорную хмару озирать ся.
 Ой тож не хмара, то Орда іде,
 А Коваленко та передок веде!
 Зв'язали руки да сиридею,
 А залил очі та живицею,

Се-б то повиймали очі, аби не втік!

Але той спустошений край, роскішний та вільний, вабив до себе людей сміливих. Знаходило ся чимало таких, що йшли на весну,

Козак переміг Татарина (старинний малюнок).

на літо в сі краї, ловили рибу, звіря били, пасіки закладали, а на зиму тільки до городів вертали ся.

В степах стрічались вони з татарськими чабанами або з такими-ж татарськими пройдисвітами, як і вони самі. Часом їх Татари побють та подуплять, часом вони Татар підчкрижать та худобу заберуть. Такі татарські заволоки, воєнні неприкаяні люде звались козаками, то се імя й до наших людеї пристало, що тут степами та пустками тинялись та промишляли.

З часом намножилось тих людеї — козаків наших багато. Старостам та воеводам, що по пограничних городах сиділи, були вони наручні, бо на Татар страху нагоняли, тай живились від них ті старости, як козаки з ріжною здобичею з степів на зиму приходили. Оден такий староста — Остап Дашкович, староста черкаський, Українець з роду, радив королеви, щоб з тих козаків зложити таке військо, яке буде Україну від Татар стерегло: взяти тисячу або дві тисячі козаків, платити їм з скарбу (казни), а вони б від Татар Україну берегли. З тої ради нічого не вийшло, але видко з неї, що козаків тоді на Україні було вже дуже багато.

Що більше козаків ставало, то убувало сміливости Татарам а козакам прибувало. Все далі запускались вони в степи, під самі кочовища татарські, відбирали їм худобу, набігали на їх краї, відбивали від них невільників та самих Татар в неволю забирали. Низше порогів Дніпрових, де Дніпро ділить ся та робить острови серед лози та очерету, так що й не видко їх, поставили вони собі кріпость. Звалась вона Січ або кіші козацький, а переносилась на ріжні острови й місця: часом була на острові Хортиці, часом на Базвлуку, на Микитинім Розі, на Чортмликю.

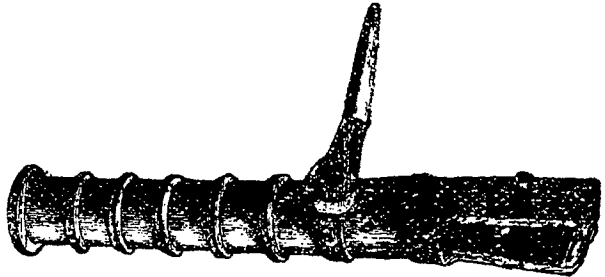
Тут тримали козаки всякий запас, збрєю, тут була їх столиця, бо сюди ніхто не міг до них дістатись: ні Поляки, ні Татари, ні Турки; тут було їх царство. І тому самі козаки стали зватись запорозькими, або низовими — що на „Низу“ Дніпра сиділи.

Господарили в степах та по ріках — рибу ловили, пасічникували, над Татарами промишляли, а як скучило ся, вибирались походом десь у дальші краї. На Волощині (в теперішній Бесарабії та Румунії) тоді були часті війни, то козаки туди ходили помагати воеводі волоському, чи иншому кому, на Турків та Татар особливо. Бо через те, що Україна тоді таку біду від Татар та Турків терпіла, мали наші люде, а в тім і козаки, велике на них завзяте. За найсвятійшу річ уважали з „бісурманами“ воювати. Тож як не було якої війни, то козаки йшли похдом просто на турецькі або татарські городи в Крим над Чорне море, де були турецькі городи Очаків, Акерман, Кілія, Варна.

А ще частійше робили собі велики човни — чайками звали ся, тай пускали ся, як за давніх, київських часів Дніпром на море. При-

ставали до побережних міст, виходили несподівано на берег, нападали на міста й села, забирали з собою здобич, котра легша та дорозша, випускали невільників на волю. Все инше палили, та швиденько на човни, тай гайда назад, поки там Татари чи Турки зібрались. Великого страху тим завдавали Татарам та Туркам.

Іздили під сам Константинополь: прокрадались між турецькі кораблі, що доїзду стерегли, та під самим носом у турецького султана палили та руйнували передмістя. Або переїздили на противний, азійський берег Чорного моря й там палили та руйнували багаті турецькі міста.

Козацька гармата.

Правда не раз велика буря розбивала ті козацькі човни, заносила їх бо-зна куди, й пропадала та потопала в морі велика сила козацького війська — як у думі співаєть ся:

Ой на Чорному морю на камені біленькім,
Там сидить сокіл ясенький,
Жалібенько квилить — провильня
І на Чорне море спільна поглядає,
Що на Чорному морю щось не добре починає.
Злоспротивна хвилечка-хвиля встає.
Судна казацькі-молодецькі на три часті розбиває.
Перву часть ухопило — у білоаралську землю занесло,
Другу часть схопило — у Дунай, у гирло забило,
А третя часть тут має —
Посеред Чорного моря у бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопає.

Але ще частійше удавалось козакам вернути ся щасливо з великою добичею, з увільненими невільниками. Не раз гнались за ними наздогін турецькі кораблі, але козаки на легких човнах тікали їм з під носа в Дніпро, а в гирла Дніпрові, серед лози та очеретів, ніякий корабель не міг за ними їхати. Тоді козаки ділили здобичу на товариство — як то в думі співаєть ся:

Златосинії киядаки — на козаки,
Златоглави — на отамани,
Турецькою білою габу — на козаки, на біляки*),

*) Киядаки, златоглави, габа — різні матерії турецькі.

А срібло — золото на три часті паювали;
 Первую часть брали — на церкви накладали.
 Котрі жавнім козацьким скарбом будували.
 Щоб за їх вставаючи й лягаючи милосердного Бога благали;
 А другу часть брали між себе паювали,
 А третю часть брали — очеретами сідали,
 Пили та гуляли, із семнадцтих пицалей*) гримали.

На зиму мало хто лишав ся в Січи чи в степах: розходили ся козаки по Україні, по городах і селах, де мали своє пристановище, свої сімї. Було багато й бездомного народу. Широко розносили вони по Україні славу про свої битви з Турками й Татарами, про свої сміливі походи, й славили їх кобзарі піснями:

Була Варна колись славна,
 Славніші козаки,
 Що тої Варни дістали
 І в ній Турків забрали,

10. Правительство польське хоче робити порядки у козаків.

Не було тоді на світі народу страшнішого для всіх, як Турки: боялись їх як останної біди, в Польщі, на Угорщині, в Німеччині, вважали народом найсильнішим, непереможним. Тому всі дивувались відвазі козацькій, що вони сміють нападати на Турків у їх власній землі, визволяють невільників з каторг турецьких та відплачують Туркам і Татарам за їх напади на християнські землі.

З ріжних сторін — з Польщі, з Литви, з Сербії приходили до козаків на Запоріжжє ріжні люде, між ними й багаті молоді пани, щоб набратись військової науки, відваги, духу козацького; та потім славитись, що вони були на Запорожжі, разом з козаками воювати ходили. Та довго попасати ті пани не могли, бо занадто тяжке та суворе було жите козацьке. Треба було вміти й голодати й мерзнути, і в останній біді й небезпечности воювати. Тому справжні Запорожці були все таки найбільше з українських селян, загартованих в біді й небезпеці.

Але королі та пани польські що тепер Україною правили, не так тішились тими козацькими походами на Турків, на Татар, як ними журились. Татари та Турки раз-у-раз до них посилали послів та жалілись на козаків. Грозили як король козаків не спинить, як будуть вони далі на турецькі й татарські краї нападати, то Турки підуть походом на Польщу й знищать її до останнього. В Польщіж

*) Гармат.

ніколи не було ані війська, ані грошей на військо, і тих турецьких погроз там дуже бояли ся.

Правда, король відписував Туркам, що козаки — люде своєвільні, йому не підвладні, він їх Туркам не боронить: нехай пішлиють своє військо та винищать їх там на Запорозжі хоч і до решти! Ба то-то й біда, що Турки й Татари не могли козаків на Запорозжі досягти, й тому далі жалілись і грозились королеви.

Тоді король став пробувати зробити, як ще давно радив Остап Дашкевич: взяти козаків у службу, дати їм плату, настановити їм старшину, аби вони тільки Україну стерегли, або куди їх король на війну піде, а самі самовільно на турецькі й татарські землі не нападали. Кілька разів король пробував того, але не ті вже часи були! Тепер козаків було не тисяча або дві, а намножилось їх по всій Україні подніпрянській, як казали: „де куц — там і козак, а де байрак — їх і ціла сотня“.

Король брав на свою службу тисячу або дві, і їх казав вписати у книгу, у реєстр: сі козаки звались реєстрові, вони діставали від короля „клейноти“ — корогву й інші знаряди. Король визначав їм старшого, якого вони мали слухатись, а за те вже ніяке иньше начальство не мало нічого до козаків, не могло мішатись до їх управи й суду, ані податків від їх жадати. Тільки сі реєстрові мали бути козаками, а всі иньші, що досі козакували, мали мешкати як міщане чи селяне, сповняти міщанські чи селянські обовязки, а в походи не ходити.

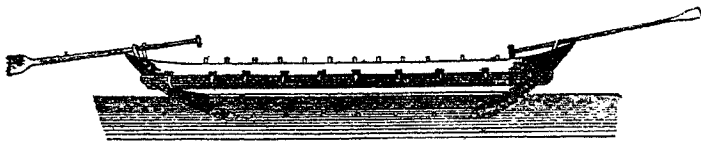
Але що-ж, коли в той реєстр брали, кажу, тисячу або дві, а козакувало може десять або двадцять тисяч? Та й сам король не раз, як треба було йому добрих вояків на війну (бо військо в Польщі подостатком не було ніколи), то кликав усіх, не питаючись, чи він реєстровий, чи не реєстровий.

Та й і реєстрові козаки клейноти й плату брали, але також на реєстр не вважали і хто козакував, — далі козакував, і нові люде все прибували до них. Не тільки в степах, але й на Україні за Київом ніхто не смів, ані-міг справді робити якісь порядки у козаків. Король наказував, аби старости не пускали козаків у степи, у походи, не перепускали „на Низ“ ні борошна, ні пороху, — щоб козаки своєвільні не мали чим в Січи та по степах жити, ані чим воювати. Хто б то повіз, або пішов самовільно на Низ, король казав ловити й смертю жарати. Але старости бояли ся з козаками зачіпатись і не дуже тих наказів слухали. А козаки далі жили по своїй волі.

Вибирали самі собі старшину: отамана, званого також гетьманом, потім осавулів, полковників і сотників. Всякі справи рішали

на радї, куди збирались усі козаки — там-же й ту старшину вибирали. Королівської старшини — старостів*) та панів не слухали. Кожного, хто до них приходив, приймали не питаючи ся, чий і звідки. Походами собі куди хотїли ходили: чи на Татар, чи на Турків. Тільки на короля й панів відказували та нарікали, що їх зачіпають та всякі труднощі роблять. Недобрі на них були, і що далі, то більше було ворожнечі між козаками та панами.

Треба знати, що поки ті українські землі над Дніпром пустою лежали, доти й нанів там не було. Як же стало там безпечнїйше за козаками: як Татари стали рідше набігати, як настала від козаків оборона й захист, стало туди багато людей прибувати. Пішла чутка скрізь про українське дозвіле: що там землі скільки хочеш, а панів нема, сподобасть ся — осїдай та ори, нікого не питаючи, нікому нічого не платячи. Сила народу почала збігати ся з Полїся, з Волини, та осідати в полудневій Київщині, де тепер Біла Церква, Канїв, Черкаси,

Козацька чайка.

Звенигородка, Умань, та за Дніпром, де Ніжин, Остер, Переслав, а далі й коло Лубень, Ромна,

Гадяча, Полтави, де ще недавно самі порожні пустки лежали. Тоді й пани стали зараз до тих земель цікаві.

Почали випрошувати собі від короля ґрунти, а королі їм давали. Інші знов пригадували, що там за давніх часів їх предків земля була, почали старі документи собі вишукувати. Інші знову починали господарити як старости та державці королівські. Котрі люде на тих зямлях за той час посїдали, тих уважали ті пани за своїх підданих. Також і нові слободи закладали та людеї з дальших країв закликали, обіцяючи свободу на довгі літа на 10, 15, 20 і 30 літ.

Панщини ще так від разу не важились заводити, але почали ставити панські млини, шинки, а людам заборонили варити пиво та горїлку. Стали й інші податки та драчки заводити. А де народу намножилось, то й панщину потроху на них накладали. Але тоді ще до того мало де приходило. Тільки ж і на ті заходи панські, що пани їх землі присвоювали, а їх своїми підданими, кріпаками вважали, тутешні люде дуже гнівались, між ними й козаки також.

*) Старостами звались королівські правителі і державці великих маєтностей, що королі давали їм держати до кінця їх життя.

11. Перші війни козаків з панами та державою Польською.

Отак стало, що пани вважали всю землю — чи в Київщині чи за Дніпром, в теперішній Полтавщині — за свою панську власну, або королівську, віддану їм в державу, а про селян чи козаків так міркували, що то вони сидять на їх землі й мають бути їх піддані. Але самі ті пани на Україні здебільшого не проживали, бо були то великі пани переважно, що мали по інших сторонах розкішні замки та двори, а такі й бояли ся жити між козаками та в сусідстві степів татарських.

Тож присилали сюди своїх ріжних слуг, підпанків, як то кажуть, або орендарів, що брали в оренду шинки, стави, ліси, і потім людям докучали ріжними драчами, щоб з лихвою вернути собі те, що панам заплатили. Особливо люде нарікали на сих орендарів, що найчастійше з Євреїв бували, — як у думі співаєть ся:

Як до Кумівщини^{*)} да до Хмельнищини,
 Як од Хмельнищини да до Брянщини,
 Як од Брянщини да й до сього дня, —
 Як у землі кравецькій добра не було:
 Як жиди рандарі всі шляхи козацькі заорендовали,
 Що на одній милі та три шинки становили:
 Становили шинки по долинах,
 Зводили щогли по високих могилах.
 Іще-ж то Жиди-рандарі у тому не перестали —
 На славіній Україні всі козацькі торги заорендовали,
 Да брали мито-промито;
 Од возового по пів золотого,
 Од пішого пішениці по три денежки брали,
 Од неборака старця брали кури да яйця,
 Да іще питає: „чи нема, котик, ще цого“?
 Іще-ж та Жиди-рандарі у тому не перестали,
 На славіній Україні всі козацькі церкви заорендовали.
 Котрому-б то козаку альбо мужику дав Бог дитину появити,
 То не йди до попа благословить ся,
 Да пійди до Жида-рандара, да полож шостак, щоб позволив церкву одчинити,
 Тую дитину охрестити.

Тут у думі все на тих рандарів звертаєть ся, — і справді під час усяких повстань козацьких не жалували козаки Євреїв за те, що вони, як орандарі та панські прислужники, їх обдирали. Але zarazом розуміли козаки й селяне, що біда не в нім, а в пані, котрий тому арендарови ті шинки, ріки, торги та дорогу арендує, каже йому людей на їх вільній, предковичній землі обдирати.

*) Кумівщина або Кумейщина — то війна козаків з Поляками 1637 р., як була битва під Кумейками.

Пани тільки такого козака, що був вписаний до реєстру, вважали за вільного, — признавали, — що він не має платити податків, ані панщини робити. Тай й то ще суперечки були, чи може такий коза-

Бо за найбільшн ніхъ годѣ нагородѣ
Почитаютьъ рыцарѣ - кѣмъ когѣ на Свобѣ

Козаки під проводом Сагайдачного здобувають турецьке місто Кафу в Криму (малюнок з книжечки виданої в Києві на смерть Сагайдачного).

у панській маєтності сидіти, чи тільки в королівській; чи може він собі горілку та мед варити, чи мусить з панського шинку брати, та й про иньші такі справи.

Але усіх тих реєстрових козаків було мало: кілька сот, або тисяча, дві тисячі — що найбільше. А були десятки тисяч козаків,

що до реестру вписані не були, але козакували часами, чи й завсіди, і в походи ходили, і себе ні в чім за гірших від реєстрових не мали, і так само не хотіли ані панів, ані старост слухати, ані податків платити, ані іншого підданства знати, як і реєстрові. Було багато сімей козацьких, вдів, що їх чоловіки — козаки погинули на війні, або так повмірало. Були великі сімі нерозділені, з котрих хтось козакував. Були при козацьких сім'ях так звані підсусідки, що в козацькім господарстві помагали, особливо, як козак у похід ішов. Усі вони хотіли бути вільні, як козаки, і нікого, крім козацької старшини, не слухати.

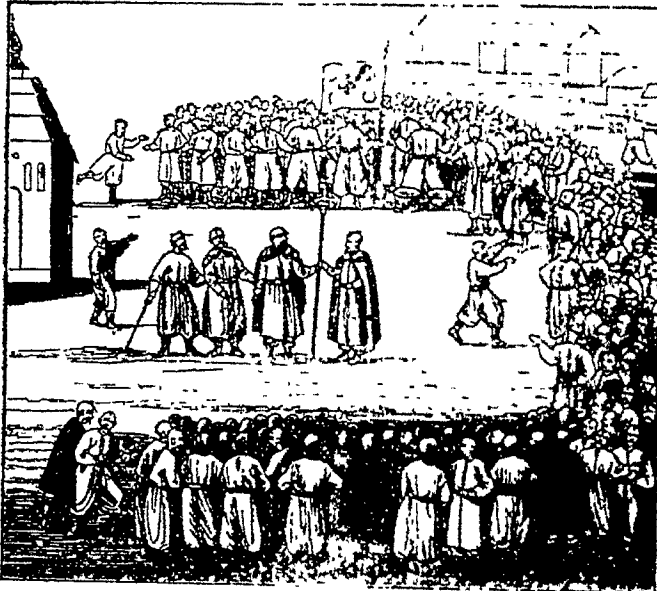
Багато з тих селян, що на Україну прибувало, також у козацтво приставали, щоб бути свобідними від панів: однаково тут на пограничу мусіли вони бути людьми вояцькими, бо все від Татар небезпечно було. Тай усі селяне, що сюди на Україну від панів, від панщини світами мандрували, аби на свободі жити, протів татарських стріл груди свої наставляти, аби бути панами своєї праці на своїй землі, — всі вони не хотіли тут нічого чути про панські порядки. Коли починали налазити до них пани, вони кидали свої оселі й осідали ся ще далі, в порожніх місцях, або разом з козаками підіймались на панів. На козаків вони дивились, як на свою оборону й надію, а козаки також розуміли, що в селянстві їх сила, — як селяне по їх стороні стануть, то їх ніяке військо польське не переможе. Бо тутешні селяне були люди відважні і до військового діла привичні.

Так ото з тих причин і почало ся велике ворогування, а далі й войовання між козаками та панами на Україні. Пани козаків тіснили, припасу їм на Низ не пускали, по своїх маєтностях ловили. Козаки при нагоді панські маєтности шарпали. А прийшло й до більшої війни.

Першу таку більшу війну з панами підняв у 1591 році отаман козацький Косинський. Його скривдили пани, відібравши йому маєтність, що він дістав від короля за свою службу, то він з козаками два роки ходив по Київщині та Волини та нищив панські маєтки й двори. Кажали про нього, що він хотів від кримського хана і московського царя дістати поміч на Польщу й знищити панів на Україні, аби не було й духу їх. Але його вбито під Черкасами в 1593 р.

По нім иньші отамани козацькі — Лобода, Шавула й Наливайко далі ще більше, як два роки ходили по Україні та панів нищили й маєтки їх руйнували. Польське військо тоді воювало на Волощині, то пани мусіли самі від козаків боронитись і не могли з ними ради дати. Але волоська війна скінчилась, і 1596 р. польське військо пішло на козаків.

Старшим у нїм був Жолкевський, пан з Галичини, добрий войовник. Він як найскорше поспішив ся, щоб заскочити козаків не приготованих, до купи не зібраних, як вони по ріжних кінцях України пробували, розбиваючи панів. Та козаки, хоч по части, а таки зібрали ся коло Києва, перевезлись за Дніпро й човни потопили: надіяли ся Поляків за Дніпро не пустити. Але міщане киевські, яким козаки також докучили повигягали човни з Дніпра й польське військо перевезло ся за Дніпро.

Рада козацька в Січ (рисунок XVIII віку).

Тоді козаки пішли в найдальші, порожні ще тоді краї й стали під Лубнями на Солонниці, надюючи ся, що Поляки туди за ними не підуть. Та Жолкевський завзяв ся, хоч би що, а винищити козаків: або панам бути на Україні або козакам. Він пройшов під Лубні й так заскочив козаків несподівано, що вони отаборили ся на

місці дуже недобрім. Обступив їх та почав день-у-день стріляти з гармат на козацький табор. Два тижні держали ся козаки, та бачуть, що помочи до них польське військо не перепустить, а в них уже й припасу не ставало, — мусіли з Поляками миритись. Стало на тім, що козаки своїх ватажків Полякам видадуть, зброю й скарб також, а Поляки їх свобідно до дому пустять. Козаки так і зробили, та тут показала ся польська неправда: як козаки без зброї вийшли з табора, обпало їх польське військо та майже всіх їх безборонних побилло, порізало. А ватажків лютими карами покарали.

Потім Поляки ухвалили на соймі щоб війську козацькому більше не бути, — аби пани не мали на Україні клопоту. Але дістати козаків, що під Лубнями не були, а пішли на Низ, до Січи, польське військо

не могло, і козаки далі собі там пробували. А незадовго почала ся нова війна в Волощині, і Полякам до неї стало треба козаків. Почали їх кликати, але козаки сказали, що підуть тоді тільки, як король відновить давні вільности й права козацькі. Їм се обіцяли, і козаки на війну пішли, а сойм ухвалив, що військо козацьке має бути на-ново. Було се ділом старого гетьмана Самійла Кішки, що й головою в тій війні наложив. Незадовго козаки прийшли ще до більшої сили, як перед тим, а на Україні тим часом стались такі річи, що очі всього українського народу звернулись на козаків. Досі тільки українські селяне бачили в козаках свою оборону й надію, а тепер усі, хто хотів боронити прав українського народу, до козаків почали звертати ся.

12. Українці боронять своєї віри.

Що Українцям під Польщею недобре було, то вже ми бачили. Люде ріжного стану: селяне, міщане, духовні, а навіть і пани українські, котрі свого українського народу держались, терпіли ріжні негододи, і всім спільні були кривди, які діялись українській народности, її мові й вірі. Кривди вірі були особливо дошкульні. В тих часах не розуміли так добре як тепер, що можуть бути ріжні віри в народі: можуть бути Українці, православні, католики, уніяти, штундисти, ріжної віри, а всі одного народу, і свій народ будуть любити й для нього всього доброго старатись. Тоді так міркували: хто руської, православної віри, — той Русин, Українець, а хто польської — католицької, той Поляк. Тому справи віри кождому народови вважались найбільше спільними, і ті кривди, які українському народови діяли ся в його православної вірі, ті найбільше всім докучали, всім станам українського народу були спільні, і на них всі українські люде озивались.

Вже було сказано, що пани й королі польські, слухаючи ся своїх духовних католицьких, мали собі за обовязок віру католицьку ширити, а православному тіснити, аби православні приставали на католицьку віру. З початку думали вони навіть зовсім православному віру знести, та що православні за свою віру дуже держали ся, то королі побояли ся так дуже їх зачіпати. Тоді надумали „унію“, собто злуку, зєднанне православної віри з католицькою. Богослуженне, церкви, обряди — все щоб зіставалось на зверх так як було, а тільки щоб православні слухались папи, а в чім ріжнить ся сама віра, в тім вірили, як католицька церква учить (що Дух святий ісходить від Отця і Сина, — не Отця тільки, — що всі душі померших пробувають по смерті в чистилищу і там кару за гріхи відбувають, і иньше де-що таке).

Справа ся була давня: ще за короля Данила була на Україні мова про унію, і пізнійше не раз про се говорено, тільки владика не хотіли на ту унію приставати: боялись, що народ їх покине. Але в р. 1590 і пізнійших знайшлося між православними владиками чимало таких, що на унію пристали, а через що, зараз побачимо.

Були в тих часах між духовними, тай взагалі в церковних ділах великі непорядки, не тільки у нас на Україні, а й по иньших краях: в Польщі, в Німеччині, Франції, Англії, — у католиків ще гірше ніж у православних. Починаючи від простих священників і монахів аж до найвищих владиків і самих пап, духовні покинули побожне жите, жу-

Герб Запорозького війська (з тої-ж книжечки на смерть Сагайдачного)

рилися більше тим, щоб багато грошей зібрати та жити розкішно. Люде через те перестали духовних слухати, від католицької церкви почали відпадати, стали думати, щоб якось самим по евангелію жити. Майже вся Німеччина, Англія, Швеція відпали від католицької церкви й окремо від папи й католицької церкви позаводили собі свої церкви.

У нас на Україні люде також шукали способу на поправу православної церкви, бачучи, який непорядок іде від самих духовних, і ще більше — від короля та польських панів, що мішали ся

в православні церковні справи та настановляли священників і владиків зовсім нікчемних. Почали до того брати ся брацтва.

Ті брацтва закладали ся по ріжних містах між міщанами для помочи бідним і для побожного жита. Хто вписувавсь до брацтва, складав до брацької скриньки невеличку вкладку на церкву, на бідних. В свята братчики сходились на брацькі розмови, помагали убогим, а умерших братчиків ховали всім брацтвом. Мали часто в своїм нагляді й опіці православні церкви, і тепер думали над тим, як би поправити порядок в православній церкві.

Найпершим способом до того вважали друкарні, друкували книги, вишукували учених людей, заводили школи. Також духовенство і самих владик напоминали, аби був в церкві порядок, аби на священників і єпископів ставили людей чесних і розумних, не вживали церковних маєтків на свої роскоші, але обертали на церкву, на школи, на бідних.

Найбільше й найславнійше брацтво в тім часі було львівське: воно мало друкарню, заложило гарну школу, де вчило славянської й грецької мови. Але львівський православний владика дуже не любив сього брацтва, бо воно не тільки що не слухалось його, але ще й докоряло йому за непорядки. І він перший надумав перейти на унію, щоб не мати клопоту з брацтвом.

Православні владики тодішні були здебільшого люде, що йшли в ченці й на владичтва не ради Ісуса, а ради хліба куса, як то кажуть: аби з церковних грошей жити розкішно та багато. Заходи брацтв коло церковного порядку більше їх гнівали як тишили. Не досить було біди від Поляків, мовляли, а тут іще від своїх: міщане-братчики, шевці та кожемяки, як їх владики прозивали, хочуть ними командувати, в церковних справах їм розказувати. А патріарх константинопольський, старший над українською церквою, замість щоб за владиками обстати, ще й собі руку братчиків тягне, їх заходи похваляє.

Давнійше патріарх до справи української церкви не мішавсь, і митрополит з владиками правили зовсім по своїй волі. А тепер патріарх приїхав на Україну й почав робити порядки: митрополита скинув, де-яких владиків наісварив і також загрозив, що кине, а з брацтвами тримав. А що не знав справ тутешніх, то часом дещо і не впаад зробив, і владиків роздражнив до решти.

А король, пани, урядники польські — всі тоді докучали владикам, — чи то навмисно, щоб змусити їх до унії, чи тому що звикли зневажати православну віру. Католицька церква тоді вже встигла поправити ся в Польщі, і католицькі священники та єзуїти-монахи католицькі, що старались усякими способами скріпити сили католицької церкви, багато православних переманювали на католицьку віру. Прихилили й панів, які ще між Українцями полишались, намовляли на унію й православних владиків. Король обіщовав, що владики тоді будуть мати таку ж честь і силу як владики (біскупы) католицькі, а ніхто не буде мати до них права, а брацтвам король накаже, аби у всім були своїм владикам послушні.

Майже всі владики православні на се злакомились, щоб спекатись патріарха та брацтв, і списали постанову, щоб їм папі піддатись та на унію пристати. Та коли довідались про се православні, то брацтва, а за ними й православні пани, духовні і всякого стану люде підняли голосний крик. Заявляли, що вони унії не хочуть, що то владики роблять самовільно, а не мають на те права самі, без собору православних, і що православні їх за владиків більше не хочуть уважати. З панів особливо Константин Острозький (молодший) додавав

відваги православним, заохочуючи їх, аби унії не приймали: обіцяв і оружною рукою буронити православної віри.

Дяккі з владиків, настрашивши ся тим, відкинули ся від унії,

А Д Е Л Ф О Т Н С .

Г Р А М М А =
Т И К А Д О Б Р О Г Л А Г О -
 А Н В А Г О Е Л Л И Н О С Л О В Е Н
 С К А Г О І Я З Ъ К А . С о б і р щ и н н а г о
 І н с т р у к ц і я О б м и ч а с т і в і с л о в а .

К о н ц а к а д а н і й м н о г о м і н і т о м у
 Р о б і т н о м у р о д у :

В О Д В О В Ь .

В а р ш а в н и й Б р а т е р с к и й . Р о к у ,

А Ф Ч А .

Грецько-українська граматика, зложена в брацькій школі львівській і надрукована в брацькій друкарні 1591 року.

то ті місця давав самим уніятам. І так незадовго всі старші місця були заняті уніятами, а як вмерли сі владики, що зістались при православних, то православні лишили ся зовсім без владиків.

інші ж знову, покладаючись на поміч короля та панів польських, далі стояли при унії. В 1596 р. зложений був собор в Бересті, і тут ті владики, що пристали до католиків, проголосили унію. Але інші, разом з православними панами священиками й депутатами з ріжних країв від самого патріарха, заявили, що унії не приймають. А тих владиків, що унію прийняли, патріарші послы засудили, що вони не мають бути більше владиками.

Так розділились владики на уніятів і православних. Уніятів з початку ніхто не хотів слухати: православні хотіли їх поскидати. Але король обстав за уніятами, скинути їх не дозволив. Навпаки — велів священикам і людям слухати тих владиків-уніятів, а непослушних їм священиків казав скидати. Брацькі церкви за непослух казав замикати, а як опорожнялось якое місце владиче або архимандриче,

13. Козаки боронять віру і права українського народу

В Польській державі пани здавна взяли велику силу: тільки вони державою правили і тільки пани-шляхта в ній право мали, а прості люде нічого не значили. Тому й брацтва наші доти силу мали, доти могли противитись владикам-уніятам, всякому начальству й самому королеви, поки з ними разом стояли й боронили їх українські пани, — які ще держали ся свого народу й свої віри. Так само й духовенство — священники, ченці доти противились унії, поки у православних панів мали поміч та оборону. На соймах православні пани раз-у-раз виступали проти унії й не давали королеви до решти придушити православну віру.

Але в тих часах, як настала унія, зводило ся до решти те українське панство. Лакомилось на панованне польське, на ту честь та вигоду, яку польщина могла дати, та й польщило ся саме. Вчили ся в польських, особливо єзуїтських школах, женили ся з Польками, приймали мову польську й віру католицьку, ставали Поляками та разом із ними насідали на український нарід. Або ще й гірше — бо нема гіршого ворога як перевертень, перекінчик, що свого відцурав ся.

Не минуло й п'ятдесяти літ по тім, як Волинь та Київщина прилучені були до Польщі, а в них уже не лишилось ані трохи можного українського панства, яке-б хотіло та могло боронити український народ. — Хиба полишились якісь дрібні панки-шляхта, що між можними панами так само сили не мали.

Були тоді в великій трівозі всі. кому близьке було добро України. Особливо їх трівожила справа православної віри, за яку бороли ся вони, як за перший знак української народности. Повмирили остатні православні владики, не було кому святити навіть попів. Уніїти все в більшу смілість приходили й усе більше людей до них приставало, навіть з учених духовних. Не було ані перед тим, ані потім короля, який би так слухав ся католицьких ксьондзів та єзуїтів, та старав ся так викорінити православну віру, як тодішній польський король Жигимонт III. Всякі насильства над православними позволяв робити, церкви православні запечатувати й відбирати, духовних арештувати, — бо, мовляв, мусять бути послушні своїм законним владикам уніятам.

Православні Українці шукали помочи у заграничних православних володарів: у волоських воеводів, у московських царів, — але ті лише грошима могли їм допомгти. Одинока сила, яка ще була на Україні — се була козаччина. Тому православні брацта, духовні, міщане, пани недобитки, починають кінець-кінцем звертатись до козаків у всяких українських справах, чи що до віри, чи що до иньшого.

Перед тим козаки боронили тільки своїх козацьких прав, та почасти селянства тамошнього, що за ними тягло. Тепер стають вони оборонцями цілого українського, — або як тоді ще казали — руського народу. А що тоді найважнішою національною, всенародньою справою вважалась оборона православної віри, що була, як я сказав, мовби знаком української народности супроти польської, то козаки дуже завзято боронять православну віру від уніятів.

Коли, приміром, до Києва приїхав уніятський протопоп та став відбирати від православних церкви та запечатувати, тодішній отаман козацький прислав козаків сказати йому аби того не робив, бо забють його „як пса“. Той не послухавсь і козаки його справді утопили в Дніпрі й церкви православним вернули. Тому то унія скрізь брала гору над православними, а до Київщини уніяти навіть заглянути не сміли, боячи ся козаків.

Через те Київ стає головним огнищем українського церковного життя. Львівські братчики тоді вже ледве могли себе оборонити, за те в Києві саме закладаєть ся брацтво, школа, друкарня, а гетьман тодішній — Петро Сагайдачний бере братчиків в свою опіку: з усім військом козацьким він вписав ся до київського брацтва.

Найбільшу ж поміч він зробив православній церкві тим, що як у 1620 р. переїздив через Київ єрусалимський патріарх, Сагайдачний з духовними київськими попросили його, аби поставив їм митрополита й владиків на місця умерших, або тих, що на унію перейшли. Патріарх се й зробив, під охороною козацького війська, і так відновлена була православна церква. Боячи ся козаків, король не важив ся чінати тих православних владиків. Кілька літ сиділи вони в Києві під охороною козацького війська, аж по смерти того короля Жигимонта від нового короля Володислава козацькі посли й иньші українські депутати вимогли те, що він признав ту православну церкву за законну й визначив, де ті православні владики мали пробувати.

Та Київ зістаєть ся і потім, під козацькою охороною, столицею, українського життя. Богато в тім часі зробив для нього новий митрополит, Петро Могила. Давнійшу брацьку школу він побільшив, помножив учителями, посилав на науку в чужі краї православних ченців, аби вони могли бути ученими людьми, учителями, письменниками. Школа ся пізнійше звала ся Могилянською академією, на память трудів Могилиних; вона єсть і досі в Києві, тільки тепер там учать ся на попів, ченців та на архиєреїв, а тоді учили ся в ній всякого стану люде. Була вона на ті часи як університет, і студентів в ній бувало більше тисячі, з них виходили потім і духовні, і світські, навіть воєнні люде.

Українці мали тепер школу не гіршу від польських; з неї виходили письменні й учені люде на всю Україну. Також друковало ся в Києві багато книжок — на цілу Україну. Окрім книг церковних виходили тут різні книжки в оборону православної віри против католиків і уніятів. В 1674 р. була надрукована тут і перша історія України — називала ся „Синопис“. Правда, в ній українська історія була помішана з московською, а багато де чого зовсім бракувало, але за браком кращої, її потім багато разів передруковували.

Перший раз, по багатьох літах, відколи впала українська держава, дух вступив в український народ. Почув він свою силу, — що може чогось добитись і свого оборонити. Почув, що єсть він на світі, почули свою одність різні землі українські і різні стани української людности. А на переді українського народу, як його щит і меч, як його оборона, стояла тепер козаччина.

14. Козацькі війни перед Хмельниччиною.

Ніколи перед тим козаки не мали такої сили й слави як за Сагайдачного, Правительство польське зайняте було війною в Москвині (в тім часі Польща замало не знищила Московської держави). В тій війні були йому потрібні козаки, й за те позволяло воно їм на Україні робити що хочуть. Або не так позволяло, як не боронило. Україна кийвська й задніпрянська була в козацьких руках, були вони тут хазяями, і пани польські, на них оглядаючись, не важились і селян тіснити в сусідстві козаків.

Тому й селянство тутешнє було далеко свобіднійше та достатнійше, ніж на Волини та в Галичині, не дуже то позволяло панам над собою коверзувати й на кожний поклик готово було разом з козаками на панів повстати. Але поки Польща давала козакам у всім свободу, до того не приходило.

Козаки тоді найбільше ходили на турецькі землі Чорним морем, аж до Константинополя та Синопа (на малоазійським побережу). В 1614 р. знищили вони Синоп, попалили арсенал, де зберігали ся всякі військові й корабельні запаси, й наробили Туркам шкоди на яких 40 мільонів. На другий рік на 80 човнах напали на околиці Константинополя, султанської столиці. Попалили кораблі, які там при березі стояли, знищили передмістя й пішли собі. Турецькі кораблі погнались за ними, наздогнали їх коло Дунаю, але козаки їх не злякались: кинулись на турецькі кораблі, порубали й забрали в неволю Турків, що були на тих кораблях, а самі кораблі привели під

турецьку кріпость Очаків (стояла на устю Дніпра), і тут, на очах Турків, їх спалили. І інші такі походи робили.

Турецький султан дуже гнівався за се; грозивсь королеви Польщу зруйнувати, як не зроблять з козаками порядку: насилася Татар на Україну. Нарешті в 1620 р. вислав своє військо на Польщу. Козаки гнівались тоді на Польщу й не помогли їй. Жолкевський пішов з самим польським військом против турецького, але Турки його погромили, й самого Жолкевського в битві убито.

По тім турецьке військо пішло назад, але на другий рік пішов на Польщу сам султан з іще більшим військом. Великий страх напав на Поляків, думали, що вже їм кінець прийшов. Просили Сагайдачного, аби доконче їм поміг з козаками. Не одно тоді мусів обіцяти король Жигимонт козацьким послам, — між иньшим і те, що новопоставлених у Києві митрополита та владиків не буде чіпати і не боронитиме їм правити православною церквою. Тоді Сагайдачний пішов помагати польському війську.

Петро Сагайдачний.

Військо польське стояло за Дністром, в теперішній Бесарабії під Хотиним, містом турецьким. Султан прийшов на них з величезним військом, але козаки з Поляками не дались

йому; особливо козаки при тім показували чуда відваги й оборотности военної. Султан помирился з Поляками й пішов назад. Всі в Польщі признавали, що тільки завдяки козакам Польща увільнилась від небезпеки, — що Сагайдачний спас Поляків від останньої біди.

Але Сагайдачний вмер по кількох місяцях ранений у тій війні з Турками. Поляки стали забувати свою вдячність до козаків, а нарікати на клопоти, які через козаків мають. Турків вони тепер не боялись, як їх козаки приборкали. Війна московська скінчилась теж. Тим часом пани з України скаржились на козаків, що через них не можуть хазяйнувати — бо селяне їх не слухають. Правительство польське почало знову жадати по давньому, щоб козаків не було більше понад те, що в реєстр вписано, иньші щоб своїм панам були послушні, щоб козаки по панських маєтностях не проживали, Турків

і Татар не зачіпали, і таке иньше. Козаки не слухались і 1625 р. прийшло до війни.

Польське військо, як за Жолкевського, поспішило ся скорим маршем на козаків, доки вони ще не постягались. Були битви коло Крилова і Курукова, на границі теперішньої Київської губернії з Херсонською; з обох боків багато погинуло людей, і потім почались переговори. Козаки згодились, аби їх не було більше понад 6 тисяч, і обіцяли на чужі землі не ходити.

Надіялись вони, що зачнеть ся незадовго нова війна у Польщі з Швецією, й Польща сама буде як найбільше козаків потребувати, а ті умови в непамять підуть. Так воно й справді сталось, і козаки знов робили на Україні, що хотіли. По війні шведській пробували Поляки козаків приборкати, але в тій війні (1630) Полякам пощастило ще менше як у попередній. Про сю війну оповідали потім, що як козаки з Поляками стояли під Переяславом то Тарас, гетьман козацький в ночі Поляків побив (Тарасова ніч зветь ся):

Лягло сонце за горою, зірки засіяли,
А козаки як та хмара ляків обетупали
Як став місяць серед неба, ревула гармата:
Прокинулись Ляшки-панки—нікуди втікати!
Прокинулись Ляшки-панки та й не повставали
Зійшло сонце, Ляшки-панки покотом лежали.

(Шевченко, Тарасова ніч).

Скоро потім умер старий король Жигимонт, завзятий ворог православної віри і козацтва, взагалі всього українського. Його син і наступник Володислав навпаки старавсь задоволити православних, щоб прихилити до себе і прарославне громадянство і козаччину. Мав в плянах великі війни і для того хотів мати козаків за собою. Али пани польські хотіли спокою для господарства і не хотіли війни і податків для неї.

Вони гасили всі війни, які виникали, пильнували короля і козаків, аби не давали приводу до війни. Щоб козаки не ходили на море, поставлено коло Кодацького порогу на Дніпрі кріпость, Кодак, і так не пускали людей на Запороже і на степові промисли. Оттак козаки сподівались при новім королі поширення вольностей, а опинили ся в тісноті, якої ще досі не знали! Завязалась війна з Шведами, козаків покликано на Балтійське море воювати з шведською фльоотою. Покладаючи ся на сю війну—що польське військо буде там заняте, козаки під проводом Сулими знищили Кодак (1635). Але польські пани загасили війну з Шведами, і польське військо могло вдарити на козаків. Сього не хотіло ся реєстровим козакам. А ще до того

польські комісари сипнули грошима між старшину, щоб наморщили реєстровців відступити від Сулими. Сулиму з товаришами видано і скарано смертю.

Але невдоволення між козаками з того тільки збільшилось, і війна таки розгорілась, два роки потім. Панам тоді удалось загасити всі війни і польське військо поставлено по кватирах на Укра-

Митрополит Петро Могила.

їні, для порядку ніби. Та від тих польських вояків завсіди тільки непорядки виходили, бо наприкрядлись людям, забирали від них всячину, зневажали. Піднялось повстання. Зачав його гетьман Павлюк, скликаючи всіх „благочестивих“ (так православних звали), аби повставали на Поляків. Сила народу тоді повсталала, — приставали до козаків, побивали панів та панське військо по кватирах.

Повстання було велике, але війна того року не пощастила козакам; їх побито під Кумейками, і Потоцький, що командував польським військом, почав вшати та голови стинати всім, хто до повстання ходив (1637).

На весну одначе повстання прокинулось ще сильніше. Почав його гетьман Острянин. З початку побив він Поляків, але погнавшись за ними, задалеко загнав ся, не дїждавши

війська, що надходило до нього з ріжних боків. Поляки побили ті ватаги під Лубнями, а потім під Жовнином погромили й самого Острянина. Тоді Острянин кинув військо, пішов з частиною козаків за моськовську границу й оселив ся слободами під Чугуевим. Але в війську козацьким узяв провід Дмитро Гуня, славний войовник. Він військо козацьке відвів над Дніпро, на усте Сили, і тут в такім гарнім місці табором став і так добре се місце укріпив, що Поляки ніяк не могли козакам нічого зробити. Шість тижнів боронились тут козаки, і силу побили польського війська. Та підрізало Гуню се, ще Поляки

заступили дорогу й погромили військо, що з Запорожа до Гуні йшло з поживою та військовим запасом. Як се сталося, Гуня мусів піддачі ся бо вже козаки не мали що їсти, ані чим стріляти — тільки на ту поміч покладали надію.

Поляки дуже розгнівались на козаків за ті дві війни: де могли, не жалували, — чи силою, чи підступом нищили, рубали. Тепер же сподівались задавити їх до останку. Зовсім знести козацьке військо, як у 1596 р. були ухвалили, Поляки тепер уже не хотіли: переконались, що без нього не обійдуть ся. Але хотіли в руках його держати.

Всю вищу старшину над козаками від себе понастановляли. Реєстр списали і всіх, хто до того реєстру не попав, з козацтва виключили; повписували ріжних своїх повірників, а кому не вірили — в реєстр не вписали. Знов розложили польське військо по Україні — аби козаків пильнувало. Відбудували наново Кодак на Дніпрі і залогу з реєстрових на Запорожу поставили, — аби в степах не піднялась ніяка своєволя козацька. І здавало ся, справді придушили козаччину, а з нею й цілу Україну.

15. Хмельниччина.

В такій неволі прожила Україна без малого десять літ. Пани пильнували, щоб король ніякої війни не починав. Польща ні з ким війни не мала, козаків не потрібувала, і польське військо могло стерегти панського спокою на Україні. Король Володислав хотів війну з Турками почати і козаків до того взяти, — навіть з їх старшими накладав і листи їм дав, аби човни собі будували та на море йшли, аби з того війна з Турком зачалась. Але старшина знала, що того пани не хочуть, затаїла листи і не рушила козаків, аби з того їй біди не вийшло.

Аж тепер настав добрий час для панів. Козакам по панських маєтностях не вільно було пробувати, могли тепер пани господарити, як хотіли. Множились села й хутори в їх маєтках, збільшалось число їх „підданих“, заводили вони двори й фільварки, накладали на селян ріжні оплати, та ладили ся завести й панщину, в самій глибокій, козацькій Україні.

Але тільки до часу те все держалось. Україна угиналась під тяжким ярмом, але тільки часу чекала, аби його скинути. Селяне були невдоволені на панів, на їх вимисли. Козаки „випищики“ се-б-то виключені з реєстру, тільки чекали хвилі, щоб скинути з себе підданство. Реєстрові були сердиті на польську старшину, що їх за слуг своїх мала, зневажала, а грошей заслужених що не платила. Духовні й міщане відказували на кривди, які діялись від уніятів і католиків пра-

вославній вірі і українським людям. І все чекало тільки іскри, аби відразу спалахнути ясним огнем.

І тоді, каже старий літописець український, серед ріжних кривд, які українським людям робили ся, „натрапили на чоловіка одного, у которого відібрали пасіку, а та пасіка наробила лиха на всю Польщу“. А був тим чоловіком сотник козацький чигиринський Зиновій-Богдан Хмельницький.

Був він чоловік заможний, досить, учений, в війську козацьким заслужений; в пізнійшій показав він себе як надзвичайний войовник і правитель та великого хисту і вдачі чоловік. Після повстання Павлюка настановлено його військовим писарем; по повстанні 1638 р., як козаки не могли вищих урядів займати, настановлено його сотником чигиринським. Та не злюбив його підстароста чигиринський!

Намовив старосту, щоб відібрав від Хмельницького його батьківщину — хутір Суботов, бо він батькови Хмельницького попереднім старостою був даний не на віки, а тільки „до ласки“. І відібрано йому той хутір, та ще як! Наслали людей, як самого Хмельницького не було дома, — поїхав десь у козацькій справі, — знищили майно Хмельницького, а хлопця, сина його так канчуками вибили, що він з того вмер.

Хмельницький став своїх кривд доходити, та його оскаржено як бунтівника, всаджено до вязниці і навіть свого життя він був непевний. Тоді, як пущено його з арешту, удав ся він на Низ. Як старий козак знав він там усі входи і виходи, і став збирати всіх, хто був з польського пановання невдоволений, аби кривд своїх доходити. Було се зимою з 1647 року на 1648.

Зібравши людей Хмельницький опанував Січ — залога з реєстровців, що стояла тут, пристала до нього. Взявши в руки Запороже, повів він переговори з ханом кримським, щоб прихилити його до помочи козакам на Поляків. Хан тоді був недобрий на Поляків, бо довгий час грошей йому не давали, до того в Криму була розруха, був голод, і Татарам хотілось війною поживитись. Тому хан обіцяв Хмельницькому, що пішле йому в поміч перекопського мурзу Тугайбея з великим військом. Велика се річ була для козаків; нераз уже й перед Хмельницьким ріжні гетьмани козацькі старали ся дістати поміч від Татар на Поляків, та се їм не вдавалось, а Хмельницькому вдало ся.

Коли висланці Хмельницького понесли про се вісти по Україні між людей, що реєстровці пристали до Хмельницького, і хан йому помагає, почав ся великий рух між людьми. Старший над військом польським (гетьман коронний називав ся) Потоцький, почувши про

се, почав ладитись і собі до походу. Наперед вислав на Хмельницького свого сина Стефана з польським військом і козаками, решту реєстрових козаків з драгунами виправив Дніпром човнами, а сам з своїм помічником (гетьманом псєлним) збирав головне військо і з ним поволі посувався на полудне, чекаючи вістей від сина.

Тим часом син його попавсь у велику біду. Надіючись на свої сили йшов він не питаючись. А тим часом Хмельницький обступив його несподівано з своїм військом і Татарами на Жовтих Волах. Козаки реєстрові, що в тім війську були, прилучились до Хмельницького, а й ті що Дніпром плили — реєстрові та драгуни, також з Українців набрані, теж до Хмельницького

пристали. Побачивши се, став Стефан Потоцький відступати. Але Хмельницький з усім військом обпав його і погромив так, що сливе ніхто цілий не вийшов.

Потім Хмельницький пішов на головне польське військо. Воно, не маючи вістей від переднього полку, теж почало відступати, але під Корсунем ударив на нього Хмельницький, загнав у засідку й погромив також до решти. Обоз, гармату, все забрали козаки. З цілого війська

BOHDAN CHMIEL NICKY - Exercitus
S R M^{tes} Zaporohsc - ensis Praefectus
Сейнр Шаштанс Куп - *Іван Мейскас екс Австрія*

Богдан Хмельницький.

ледве кілька сот утікло, та й то головно джури та слуги панські. Потоцький і Каліновський — обидва в руки козацькі попали, — Хмельницький віддав їх Татарам. Як у думі співаєть ся:

Тоді козаки Ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали, як барана і звязали
Та перед Хмельницького гетьмана примчали;
„Гей пане Потоцький, чом у тебе й досі розум жіноцький!
Не вмів ти еси в Камяниці Подільській пробувати,
Печеного поросяти, куриці з перцем та з шафраном узживати,
А тепер зумієш ти з нами козаками воювати,
Житньої соломахи з туслугом*) уплітати,
Хіба велю тебе до рук кримському хапу дати.
Щоб навчили тебе кримські нагаї сирій кобилни жувати“,

Ще такого не бувало на Україні. Не тільки все українське панство, а й ціла Польща зісталась без війська й оборони. Як би козаки схотіли, могли-б за кілька день безпечно бути в Кракові чи Варшаві. Але Хмельницький тоді не мав у гадці нищити Польщу. По побіді корсунській пройшов до Білої Церкви й став тут табором. Навколо Україна як море хвилювалась. Підіймалось селянство, зброїлось, побивало або проганяло панів та Жидів-арендарів, нищило панські двори та католицькі костели, що за той час пани побудували на Україні. Тікали пани куди видно, аж над саму Вислу — як у пісні співаєть ся:

Зависли Ляшеи, зависли,
Як чорна хмара на Вислі —

збігли ся туди з усіх країв. Інші знову, в кім дух український жив, до війська козацького приставали. За короткий час не стало духа панського та польського на Україні тій що ближше Дніпра, а люде українські співали:

Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Україні!
Та немає Ляха, та немає пана —
Не буде і зміни!

Або останні слова ще й инакше співали ся:

Та немає Ляха, та немає Жидя.
Не буде уніі.

16. Україна відриваєть ся від Польщі.

Хмельницький і його товариші, розпочинаючи повстанне, не мали иншої думки, як тільки те, щоб вернути вільности козацькї й порядки з-перед повстань 1637—1638 р. р. та прикоротити пано-

*) Сіль у воді розпущена, щоб рибу солити.

ванне польського панства на Україні. При тім вони були певні, що й король сам хотів би допомогти козакам, та не може через панів — отже треба панам трохи нагнати холоду.

Тому по своїх побідах Хмельницький думає, що може й досить буде їм сеї науки. Росписав листи до ріжної польської старшини де виправдував ся з свого повстання, а до короля вислав послів, щоб козакам вернули їх давні вольности, виплатили незаплачену плату та побільшили реєстр до 12 тисяч (стільки сам король хотів побільшити для війни з Турками). Просив отже небагато, та сподівався, що по тих побідах козаки на Україні будуть панами, як за Сагайдачного, і ніхто їм того реєстру чи інших постанов не буде пильнувати.

Але саме під той час умер король Володислав, а пани, зібравши ся вибирати короля, одним разом казали козакам чекати з своїми справами до нового короля, а другим разом ухвляли зібрати військо на козаків. До того ще впав тоді між повстанців кн. Ярема Вишневецький, великий ворог козаків, що знищили йому його задніпрянські маєтки (Пирлуччину та Лубенщину). Почав на Браславщині бити ся з повстанцями, зачепив ся з славним ватажком Кривоносом (Перебийносом), що про нього пісня споминає—

Максим Кривонос (Перебийніс).

Гей не дивуйте, добрії люде,
Що на Україні повстало —
Що за Дашевим, під Сорокою
Множество Ляхів пропало.
Перебийніс водить не много,
Сімсот козаків з собою.
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.

Козаччину се дуже роздражнило. Хмельницький був з-під Білої Церкви відійшов до Чигрина, покладаючись на польські запевнення, що тепер козацька справа буде полагоджена. Тепер же знову рушив на козацьке пограниччє, а далі на Волинь, де польські пани збирали против нього сили.

Польське військо напало на нього під Пилявцями. Воно було велике, але нездале. В першій же серъюзній битві Поляки стільки потратили свого війська, що постановили відступити. Але поки ла-

дилися до того відступлення, в ночі напав на польське військо великий страх: пішла поголоска, що старші з війська потайки тікають, і всі пустились навтеки куди видко. Бігли без пам'яті, лишивши козакам пребогатий табор. Військо було зложене з панів-шляхти, а вибирались пани на той похід, як на весілля, а не на війну: везли з собою дорогоцінні убори, дорогу посуду і всяку всячину. І все те дісталось козакам.

Польща знову зісталась без війська й оборони, але Хмельницький все ще хотів з нею не битись, а миритись — по доброму справу кнчити. Він пройшов з військом в Галичину, де люде також піднялись на панів, потім у Холмщину, під Замосте, і тут чекав вибору нового короля. Подавав і свій голос за брата покійного короля Володислава Яна-Казимира, й справді його Поляки вибрали, сподіваючись, що тим скорше прийдуть до згоди з Хмельницьким.

Ян-Казимир по своїм виборі написав до Хмельницького, щоб він на Україну вертав ся, а він, король, до нього висилає послів, що всі потреби козацькі задовольнять. Одержавши сей лист, Хмельницький казав стріляти з гармат на знак радості й військо своє завернув на Україну. Було се під зиму 1648 р., в місяці падолисті.

Скінчивши таким чином війну Хмельницький поїхав до Києва, де його всі з великою радістю й честю витали, як освободителя України, називаючи новим Мойсеєм: як Мойсей ізральський народ увільнив з неволи єгипетської, так Хмельницький увільнив Україну з неволи лядської, — казали на Україні. В Києві окружили його люде найбільш учені, досвідні та найбільше українству вірні й прихильні. Серед них здавна була така думка, що Українцям з Польщею нічого робить, треба звязати ся з Туреччиною або з Москвою, та відбити ся від Поляків і зробити Україну вільним краєм, окремою державою. Розмовляючи з тими людьми, та з патріархом єрусалимським, що там тоді пробував, і Хмельницький став инакшими очима дивити ся на справу.

Досі він мав перед очима козацькі потреби, тепер зрозумів, що се справа дрібна, треба брати ширше. Треба думати про увільнення від Польщі всього українського народу, щоб міг він жити свobodно і сам собою правити, під охороною козацького війська. „Доказав я, чого не думав, тепер докажу, що надумав, — казав Хмельницький: вибю з лядської неволи увесь наш народ руський (себ то український). Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру (знаємо, що в тім часі православна віра вважала ся за знак української народности). Поможє мені в тім вся чернь (простий народ), аж по Люблин, по Краків,

та, що не відступає нашої віри, і я її не відступлю, бо то права рука наша“!

В лютім (февралі) 1649 р. приїхали королівські послы, привезли Хмельницькому клейноти від короля й хотіли з ним умовлятися, які порядки між козаками мають бути. Але для Хмельницького тепер се вже була дрібна річ, коли він хотів зовсім увільнити Україну від польських панів, щоб вона й далі зісталась самостійною, окремою державою, якою стала з попереднього року, як Поляків погромлено. Він не хотів і умовлятися з тими послами, відіслав їх ні з чим; сказав, що буде війна. Натомість вислав послів до інших держав: до Туреччини Московщини, Угорщини, Молдави, намовляючи воювати Польщу разом з Українцями.

Війна почала ся під літо — війна велика, найважнійша, яка коли небудь досі піднімалась на Україні. І з української і з польської сторони розуміли, що се буде боротьба на жите і на смерть, буде

Підпис Хмельницького з останніх літ його гетьманування (зменшена).

рішатись доля України й Польщі. На Україні наддніпрянський все, що здужало, йшло в козаки. В поміч Хмельницькому вибрав ся сам хан з усею ордою, сподіваючись великої здобичі по торішніх побідах Хмельницького. В Польщі король зібрав полки які міг і теж сам пустився їх вести на козаків.

Але король був до війни нездалий, а Хмельницький — великий войовник. Іще король полків не зібрав, а Хмельницький уже обступив польське передове військо під Збаражем, на границі Волини й Галичини, й притис його так, що воно гвалтом до короля почало кричати, аби йшов виручати. Король мусів іти на поміч, хоч не мав іще з собою усього шляхецького війська. Але Хмельницький, довідавши ся про се, лишив частину війська під Збаражем, а сам з Татарами непомітно, серед мраки й дощу, зайшов королеви дорогу коло Зборова. Обступив його військо і почав битву. Королеви з рештою війська не було виходу. Та зрадив Хмельницького хан. Король післав до нього своїх людей та почав умовляти, аби відступив ся від Хмельницького. Обіцяв великі гроші, дозволив ханови забрати скільки

схоче в неволю людей з України, і хан пристав на се. Добив з ним король торгу: заплатив йому за згоду золотом і кровю українською.

Став хан Хмельницькому тоді вже від себе казати, аби помирился з королем, а инакше Татари злучать ся з королем на козаків. Гірко було Хмельницькому і козакам, а нічого робити. Мусіли мирити ся з королем. Списали йому свої пункти, щоб було за військом козацьким те, чим воно зараз володіє, і вірі православної щоб не було утиску, а унія щоб була скасована, — та Поляки, маючи за собою хана, і на се не приставали. Мусіло військо спускати і з тих невеликих жадань.

Списали таку умову, названу Зборівським трактатом. Козаків має бути 40 тисяч, можуть вони мешкати де хочуть у воеводствах Київським, Браславським і Чернігівським (землях побожських і наддніпрянських), а військо польське в ті землі входити не має; начальство в тих землях має бути з православних (Українців); кривди православної віри мають бути заспокоєні; хто в козацький реєстр не вписаний, має бути своїм панам послушний, і в усім иншим лишали ся старі польські порядки.

Засмучений вертав ся Хмельницький з старшиною на Україну. Навіть оповістити того, на чім погодились з королем, не важились. Особливо був великий гнів за того невільника, що позволено Татарам. На Україні не знали, що то королеве діло, і Хмельницький тільки з біди на те позволив. Думали, що то він дав дозвід Татарам на Україні брати невільника, і за се його кляли. Таку пісню зложили.

Бодай тебе, Хмельниченку, перва куля не минула,
 Що велів Орді брати дівки й молодичі!
 Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
 А молоді молодичі старого Хмеля проклинають....
 Бодай тебе Хмельниченку, перва куля не минула.

Не знали люде правди. Як то в думі співаєть ся:

Бог святий знає, Бог святий і відає
 Що Хмельницький думає гадає.
 Тодіж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
 Ні джури козацької, ні мужі громадської,
 Що наш пан гетьман Хмельницький
 Ваку Зинов Богдану чигиринський
 У городі у Чигирині задумав вже й загадав

17. Україна обедуєть ся з Московщиною.

З того що діялось як Україні по Зборівським трактаті Хмельницький ясно побачив, що люде українські таки ніяк уже не пристануть на те, щоб Польща над ними панувала і йому Хмельниць-

кому, й старшині за се кінець зробилиб. Тому й не оповіщав людей, на чім згода стала, а всякими способами протягав її здійснення. Козацьких військ не виводив звідти, звідки їм „трактат“ казав; польських панів до їх маєтків на Україну не пускав, і польського війська також.

Знав і те також, що й польські пани не хочуть Зборівської умови сповняти, — мовляв у ній за-богато козакам і Україні попущено. Тому далі шукав помочи на Польщу по інших державах, сподіваючись скорої війни, і доконче хотів відірвати ся від Польщі.

Справді, вже на другий рік (1650) заносилось на нову війну з Поляками. Але що хан тримав ся Польщі й не хотів козакам помагати, то вийшла натомість війна з Волощиною (Молдавою), котру Хмельницький немилосердно погромив за хистку й невірну пол'тику її воеводи.

Тільки за рік пізнійше Хмельницький перетягнув до себе хана і почав війну з Польщею. Та хан і вдруге зрадив Хмельницького, під Берестечком, і знову Хмельницький мусів з королем миритись. Се звав ся Білоцерківський трактат, він був подібний до попереднього, тільки для України ще гірший. Сповняти його Хмельницький не хотів, і в 1652 р. зачав нову війну. І сим разом татарська орда почала з королем накладати. Але Хмельницький уже не схотів укладати з королем трактатів ніяких.

Досі він не мав иньшої помочи як тільки від Татар — та й то більше біди від них було як помочи. Тепер же прийшла до нього звістка, що московський цар намірив ся з Хмельницьким Польщу воювати, — тому Хмельницький не хотів більше мирити ся з Польщею. Москву на Польщу намовляв він вже від самого початку війни, Московському цареві і хотілось і боявся він з Польщею зачинати. Хотілось — бо сподівав ся від Польщі щось здобути. Давні москоські царі були з київського княжого роду, й вони все думали про те, як би забрати ті українські та білоруські землі, що за давніх часів належали до київських князів. До того-ж Польща, недавно, за короля Жигимонта, багато краю забрала від Москви, і се Москві хотіло ся теж назад вернути. Але й бояла ся вона тої війни.

При тім же Хмельницький хотів тільки помочи на Польщу, а Москва, як уже воювати з Польщею, то хотіла, щоб Україна прилучилась до Московської держави. Довго про се були переговори. Хмельницькому хотілось як найскорше напустити Москву на Польщу, й для того згодив ся він піддатись з Україною під зверхність московського царя й зеднати Україну з Московською державою. І з кінцем 1653 р. повідомив його цар, що він з земським собором — скли-

каними з усього царства людьми, порішив Україну прийняти під свою зверхність і разом з Українцями воювати Польщу. З тим разом вислав він своїх бояр до Хмельницького, аби від нього, від старшини козацької і від усіх людей прийняти присягу московському цареві.

Сі бояре приїхали до Хмельницького до Переяслава, і дня 8-го січня скликав Хмельницький раду козацьку військову. На ній ухвалили пристати до Москви з тим, щоб цар зіставив Україну при її вільности і ворогам її не видавав. Тоді бояре закликали всіх до церкви, щоб присягти цареві. Але Хмельницький з старшиною зажадав, аби наперед бояре присягли за царя, що він вільности й порядків України порушати не буде й ворогам її не видасть. Такий порядок в Польщі був, — тай скрізь, де свобода має бути забезпечена, — що новий король насамперед складає присягу на закони й права, що буде їх сповняти, а тоді народ складає йому присягу, що буде його слухати й шанувати.

На те бояре сказали, що вони такої присяги не можуть зложити, бо московський цар — „самодержець“ і присяги своїм підданам не складає. Старшину се дуже збентежило, і вона не могла зрозуміти такого порядку, що царь не хоче присягти на заховання свободи України. Але що бояре таки ніяк не хотіли присягти, то гетьман з старшиною, аби справи не розбити, — бо дуже хотіли мати московську поміч против Польщі, — згодились присягти на слово боярів-послів, що цар не тільки зіставить в цілости права й устави, привилей і всякі свободи України, себто її нинішній самостійний державний устрій, а ще примножить і розширить.

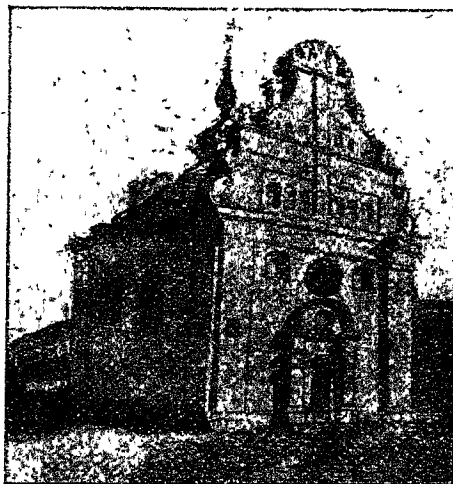
Так сталась „Переяславська умова“, з котрою Україна пристала до Москви, „під високу царську руку“. Як з української так і з московської сторони на неї дивились як на непорушну умову, котру можна тільки за обопільною згодою змінити. Але вона була устна. Щоб цар її закріпив своєю грамотою, постановили, що військо пошле своїх послів до Москви і ті вияснять цареві та боярам українські порядки, права і вільности і цар їх потвердить своїм привилеем. На тім гетьман і старшина присягли цареві й потім люде по всіх городах і селах присягли московському цареві.

Місяць потім вислав Хмельницький з старшиною своїх послів до Москви — умовити ся що-до дальших порядків на Україні, які мають бути. Та тут уже зараз виявила ся різниця між бажанням й плянами українськими й московськими. Сі роки — від самого повстання Україна жила як самостійна держава: вибраний гетьман з радою старшини й військовою радою правив усім краєм. Хмельницький з старшиною хотіли й на далі задержати такий устрій, — щоб Україна самостійно

правила собі сама вибраними своїми людьми, тільки була під зверхністю московського царя. Але в Москві на те не пристали, бо Московська держава не мала в собі такого свободного устрою.

Правительство московське лишило на Україні поки що все далі в управі гетьмана й старшини козацької. Але щоб так на завсіди мало бути, на се не дало згоди в своїх відповідях на козацькі домагання (так званих „статях Б. Хмельницького“). Згодилось, щоб військо козацьке свободно вибирало гетьмана, а царя тільки сповіщало при виборі; щоб Україна з гетьманом сама мала зносини з іншими державами, як самостійна держава; щоб було військо козацьке, 60 тисяч гетьманови підвласне, і щоб до суду українського ніякі московські, власти не мішалися. Але прислала зараз до Києва своїх воеводів з військом, — ніби то України хоронити, а більше щоб України й самого гетьмана пильнувати.

Ті воеводи побудували собі особну кріпость у Києві й гетьмана ні в чім не слухали. Таких воеводів з військом хотіло правительство московське поставити й по інших більших українських городах. Все се Українцям дуже мало подобалось — так що Хмельницький і не оповістив війську царських „статей“, як не оповістив ранійше Зборівського „трактату“.

Богданова церква, де був похований Хмельницький (малюнок Шевченка).

18. Україна не хоче бути під Москвою.

Хмельницький з старшиною з усього бачили, що їм з Москвою не по дорозі: чого іншого вони хотіли, а що інше вона задумує. Українці бажали, щоб Україна, як відірвалась від Польщі, так і зісталась свободною, самостійною державою, а від Москви хотіли, підмоги, щоб усі українські землі від Поляків відібрати і до купи злучити. А московські бояре бажам Україну помаленьку до рук своїх узяти й правити нею, як правили іншими землями. Обеднанням України вони мало журилися, а хотіли забрати білоруські землі від

Польщі (чи властиво від Литви, що від 1569 р. була тісно злучена з Польщею).

Се їм ішло добре, тим більше, що на Польщу напала тоді ще й Швеція. Тоді Поляки почали з царем переговори: обіцяли йому, що виберуть його польським королем — так щоб він польських земель уже не нищив. Цар на се пристав, повірив, і перемире з Польщею зробив. Учинив се без порозуміння з Українцями, і на Україні се вважали за зломанне умови. Українці знали, що Поляки царя королем не виберуть, але бояли ся, що заприянивши ся з Польщею, Москва, чого доброго, ще й Україну їй назад віддасть. Через те гнівались на Москву за се перемире, і Хмельницький став шукати нових помічників на Польщу, а злуку з Москвою хотів розірвати.

Під Польщу вертатись він ніяк не хотів. Як його король польський намовляв до нього вернутись, він польському послови таку байку сказав: „У одного чоловіка жив в хаті уж. Він був домашній, нікого не кусав; йому ставили страву і не боронили лазити по хаті. Раз хлопець їв молоко, уж приїз і став собі хлентати; хлопець ударив ложкою ужа, а той зі злости вкусив хлопця. Хлопець крикнув, прибіг господар, і схотів зарубаги ужа, але відрубав йому тільки хвоста, а уж утік. Хлопець же з того укушення вмер. З того часу перестало вести ся тому господареві, — пішло нещасте за нещастем. Сказали йому, що се через те, що він, образив ужа. Тоді господар став мирити ся з ужем, поставив йому молока. Але уж наївсь і знову сховавсь до нори. — Вже, каже, не буде між нами давньої приязни: тобі твого сина не забути, а мені — мого хвоста; живім кождий собі сам, у добрій згоді, і оден другому помагаймо, а більшого вже нічого не видумаємо. — Так і Поляки, казав Хмельницький, — нехай нас лишать і зречуть ся всеї України, то ми будемо їм по силі помічні, будемо їх від ворогів боронити. Але що-ж! — Коли в Польщі хоч сто панів лишить ся, то вони того не попустять. А козаки знов не пристануть на те, що ті пани хочуть.“

Тому Хмельницький шукав інших союзників, помічників на Поляків. Він пересилав ся з Туреччиною, Швецією, Угорщиною, намовляючи їх на Польщу. Він розумів, що поки Польща буде мати силу, вона України не попустить. Нарешті з Швецією й угорським (семигородським) воеводою Ракоцієм уложив він умову, щоб спільно воювати Польщу, зовсім знищити й між собою її землі поділити. А Москва тим часом, як я вже сказав, встигла помирити ся з Польщею, і разом із нею зачала воювати з Шведами. Накликала й Хмельницького, аби з Польщею, не зачіпавсь, а воював Шведів.

Але Хмельницький не послухав. Він ніяк не хотів розривати з Швецією, навпаки став укладати з нею тісний союз, обіцяючи їй помагати против кожного неприятеля (хоч би й против Москви), а Шведи за те обіцяли боронити незалежності України і цілості її земель. Весною 1657 р. Хмельницький і зачав війну з Польщею на спілку з Швецією й Ракоцієм, а против волі Москви. Так мала злука України з Московою розірватись. Але в війні козакам не пощастило, в війську прокинув ся непослух. Хмельницький і без того був хорий, а ся прикрість іще більше його розстроїла і він умер 27 липня 1657 р., лишивши справи непорішеними.

Дуже не в часі вмер і з великим жалем проводила його в могилу Україна. Поховали його в Суботові в церкві, що він побудував. Але кілька років пізніше, коли польське військо йшло через Україну, польський воевода Чарнецкий казав на злість викопати Бог-

Іван Виговський.

дана з могили, спалити його кости й попіл по вітру розвіяти — за те, що він Україну від Польщі відірвав. Польщі то нічого не помогло, а Хмельницькому не пошкодило.

За заслуги Хмельницького ще за життя його вибрало військо козацьке гетьманом сина його Юрка, — „нехай тая слава буде, що Хмельницький гетьманом“ Але до булави треба голови, а Юрко був молодий та нездалий. Тому старшина потім се перемінила й настановила гетьманом Івана Виговського, що був військовим писарем. Але в війську се було богатом не до вподоби, і се було недобре в тій великій замотанині в якій опинилась тоді Україна.

Хотіла вона жити свobodно, по своїй волі, але з одного боку протягала до неї руки Польща, не хочючи пустити від себе: то війською пробувала вернути, то намовляла козацьку старшину, аби під короля вернулась. З другого боку й Москва, раз Україну під царську руку прийнявши, не хотіла упускати.

Але вернути ся під Польщу, — значило, що й паниб на Вкраїну вернулись, почалиб підданство та панщину заводити: від тогоб вони ні защо не відреклись. Під Москвою бути — московські бояре Україну своїми воеводами та залогами обсаждать, московські порядки заведуть. А скоро тільки вони себе дали взнаки на Україні, скоро тільки ті воеводи зявились, зараз почались скарги, що воеводи українські права ламають, людей зневажають, і від вояків московських, від кризд і здирств Москви нема людям просвітку. Не можна було на се пристати.

Старшина козацька від разу, ще за Хмельницького, поміркувала, що під Москвою не буде Україні свободи. Тому вона не від того була, щоб прийти знову до ладу з Польщею. Але люде українські й чути про Польщу не хотіли, і на старшину невірнo дивилися за її переговори з королем. Старий Хмельницький се розумів, що під Польщу вже нема воротя, тому накладав з Швецією, Угорщиною, Туреччиною, тільки не з нею. Але його наступникам на гетьманстві не було так з чого вибирати, бо Швеція кинула війну з Польщею, зайнята иньшими справами; союз з Швецією так і не війшов в жите. Туреччина й Семигород підупали й на них не можна було рахувати. Отже щоб вирвати ся з московських рук, Богданові наступники не бачили иньшого виходу як союз з Польщею.

Не рахуючи ся з настроєм народу вони думали, що можна й під польського короля вернутись, тільки забезпечити, щоб Україна мала свою автономію: щоб мала свою виборну осібну управу, в яку-б Поляки не мішались, а правилиб Україною гетьмани й иньші власти, вибрані військом і людом українським — що се буде краще як московська зверхність.

Таку умову й зробив незабаром по смерти Хмельницького новий гетьман Виговський в Гадячі, в 1658 р. Називаєть ся Гадяцька умова, або Гадяцька унія. На основі сього трактату Україна мала війти яко рівноправний з Польщею й Литвою член до „Польської республіки“ (річи-посполитої), під назвою в. кн. Руського. З політичного боку се мало свої добрі сторони. Але люде на Україні — тій, що з-під Польщі вибилась*) — про Польщу, як я казав уже, ані чути не хотіли.

*) Волинь, Галичина й більша частина Поділя зіставались під Польщею. Козацька управа тільки по Случ сягала, тому й говорилося: знай, Ляше, що по Случ — то наше.

Вони думали, що старшині заманулось панувати на Україні над народом з польськими панами разом, і не хотіли старшини слухати.

Виговський, умовивши ся з Поляками, підняв повстанне на Україні против Москви і сильно побив московське військо під Конотопом, але українські люде, особливо на лівім боці Дніпра (в Полтавщині та Чернигівщині),

здебільшого не схотіли за ним іти. Не хотіли під Польщу вертатись, тому не хотіли розривати з Московю. Військо козацьке Виговського скинуло, кажучи, що се панський, старшинський гетьман, та вибрало знов Юрка Хмельниченка.

Ще воеводів і стрільців московських люде тоді добре не зазнали. Як зазнали, то кілька років пізнійше уже на них самі бунтовались і скрізь їх по Україні побивали. Та все таки від тих воеводів не сподівались такого лиха, як від польських панів. А московські воеводи навмисно ще більше відводили людей від старшини: казали людям, що старшина їх хоче своїми підданими поробити, під Польщу запроторити, а цар їх хоче від старшини боронити, щоб вони від неї кривди не мали. І те роздвоєнне, що люде й старшина одним не вірили та наперекір робили, найгірше Україну підтинала та ворогам на поталу давало.

Юрко Хмельниченко.

19. Незгода на Україні.

То таки була правда, що старшина дивилась на порядки польські чи московські (де також пани поміщики — бояре людей у тяжкім кріпацтві держали), та й собі хотіла на Україні поміщикувати. Хутори закладала, людей, осаджувала на них та казала собі чинші грошеві чи осипи збіжем давати, в господарстві помагати. Не минуло яких п'ятдесят літ від того часу, як народ український, з Хмельницьким повставши, панів з України повиганяв і землю всю, що панською була, для всіх вільною зробив, а вже з тої козацької старшини нове панство викублилось. Землі позасідало, людей своїми підданими поробило і вже до панщини почало нагинати.

Сей панський дух в старшин почувли українські люде дуже скоро — тому й не хотіли слухати старшини. Є така гарна дума старосвітська про Хвеська Ганджу Андибера, гетьмана запорозького. Вона зложена недовго по смерті старого Хмельницького і з неї видко, як тоді вже люде на Україні невірно дивились на старшину, прозиваючи їх Ляхами за панський дух. В думі оповідаєть ся, як зайшов бідний обдертий козак до коршми черкаської:

Там пили три Ляхи. дуки срібляники.
Первий пив Гаврило Довгополено переяславський,
Другий Війтенко ніженський,
Третій пив Золотаренко чернігівський.
От вони пили-підпивали з козака-нетяги насміхались,
На шинкарку покликали:
„Гей шинкарко Горовая, Насте молодая,
Добре ти дбай,
Нам солодкі меди, оковиту горілку ще підсипай,
Сього козака, пресучого сина, у потилицю з хати випихай!“

Але козак-нетяга, випивши доброго меду, став сам на тих дуків гримати:

„Гей ви, Ляхове, вразжі синове, із порогу посувайтесь,
„Мені козаку-нетязі на покуті місце попускайте,
„Посувайтесь тісно,
„Щоб було мені козаку-нетязі де на покуті із лаптями сісти!“
Тоді ляхи дуки срібляники добре дбали,
Дальше із порогу посували,
Козаку-нетязі більше місця на покуті поступали.
Тоді козак-нетяга на покуті сїдає,
Із-під поля позлотистий недолимог*) виймає
Шинкарці молодій за чебер меду заставляє.

Вийняв з череса червінці та заложив ними весь стіл. Закликав до квартирки: аж тут один козак іде, шати дорогії несе, другий —

*) Булаву.

чоботи сап'янці, третій — шапку козацьку. Убрали нетягу, і пізнали тоді дуки, що се гетьман запорозький Фесько Ганжа Андибор. Стали його до себе до компанії запрошати та медом горілкою частувати.—

То він тев од дуків срібляників приймав, сам не випивав.

А все на свої шати проливав :

„Ей шати, мої шати, пийте гуляйте!

Не мене шанують, бо вас поважають :

Як я вас на собі не мав,

То й чести від дуків-срібляників не знав.“

Тоді то Фесько Ганжа Андибор, гетьман запорозький, стиха
словами промовляє :

„Ей козаки, каже, діти, друзі, молодці!

Прошу я вас, добре дбайте,

Сих дуків срібляників наче волів із-за етола вивождайте,

Перед вікнами покладайте, у три березини потягайте,

Щоб вони мене споминали, мене до-віку памятали!“

Тодіж то козаки, діти, друзі, молодці, добре дбали,

Сих дуків срібляників за лоб брали,

Із-за стола наче волів вивождали,

Перед вікнами покладали, у три березини потягали,

Словами промовляли ;

„Ей дуки, кажуть ви дуки!

За вами, всі луки і луки!

Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати

І коня попасти.“

Під тими дуками представлені тут три полковники козацькі: переяславський, київський і ніжинський, а під тим нетягою — гетьман Бруховецький, отаман кошовий запорозький, що по Юрку Хмельниченку хотів на гетьманство дістатись. Він на старшину відказував, а себе за великого приятеля простому людови удавав. Як же гетьманом став, обдирав людей гірше ніж ті дуки, і Москві їх запродав.

Так і не раз бувало: хто під старшиною яму копав, та на панський дух старшинський нарікав, потім як сам на верх діставсь, сам таким же зробив ся. Хто тільки з простого народу виходив наверх, зараз тягнуло його до панства; хотів маєтности мати, підданих держати, роботою їх обкладати. Щоб тому запобігти, треба було інших способів: треба було підданство заборонити, щоб один чоловік до другого, до його особи не міг мати ніяких прав, як пан до підданого; треба було міру земельну уставити, щоб по-над неї ніхто землі більше не мав; треба було з свобідних земель запас установити, який би цілій Україні, всьому народови належав, з цього давала с'яб земля для господарства, а як хтось перестав на ній робити, до тогоб запасу поверталась. Але все се такі річи, до яких тільки за

теперішніх часів люде стали додумуватись, а тоді того не розуміла ні старшина, ні простий народ.

Простий народ на Москву надії покладав і вірив, коли воеводи його на старшину підмовляли. Але в самій Московщині був кріпацький дух, і Москва на Україні своїм повірникам, що їй вислужувались, роздавала землі селян, і самаж найбільше помагала їм на Україні кріпацтво заводити, людеј приборкувати. А тим часом, противлячи ся старшині, на перекір їй роблячи, простий народ не добачив і не вмів

Петро Дорошенко, сучасна італійська гравюра.

розрізнити доброго від злого: що старшина не тільки панування бажала, але хотіла забезпечити ї свободу та самостійність Україні. Не вміли люде від неї того перейняти, в тім допомогти, а панським забаганкам зась сказати. Без народуж не могла старшина ї за право українське стояти і нарешті піддала ся Москві, побачивши, що не може без народу їй противитись. Зрікла ся прав і свободи української, а за то від московського правительства дістала на простих людеј всякі права панські, грамоти царські та надання.

Так і впала українська свобода через те ворогованне — що старшина панувати хотіла: з чужого ярма народ визволяючи, своє накладала, а люде не попускали, та в тій боротьбі з старшиною

й свою власну свободу прогавили. І не стало ані свободи на Україні, ані людям не покращало. Попали таки в підданство та кріпацтво старшині, і таж Москва помагала тим новим панам держати своїх людей в кріпацтві. Свобода людська так само була противна московському ладови як і політична свобода автономної України.

20. Руїна.

Так от старшина хотіла вернутись до Польщі, аби лиш свободу Україні забезпечити, та люде не хотіли. Москви держатись — так Москва не хотіла попустити, щоб Україна сама своїми виборними людьми: гетьманом та полковниками правилась без московських воеводів. Навпаки, вона все того пильнувала, щоб там своїх воеводів завести, а гетьманську власть укоротити. Й кидались і старшина і люде українські то в той бік, то в сей бік і не було їм просвітку, а в тих роздорах та війнах тільки гинула українська сила, земля пуста, люде розбігались. І назвав ся той час „руїною“, знищеннем України.

Виговський хотів тримати з Польщею, забезпечивши українську самостійність, щоб Україна при Польщі була осібним „великим князівством Руським.“ Але люде не хотіли вертатись під Польщу, скинули Виговського й обрали гетьманом Хмельниченка. Хмельниченко з своєю старшиною рад був Москви триматись, тільки хотів, аби Москва де в чім попустила: щоб воеводів ніде окрім Києва не було; щоб військо московське, яке на Україні буде, гетьманови було послушне; щоб московські бояре в українські справи поза гетьманом не мішались.

Він стояв тоді з військом на правім боці Дніпра; воевода московський закликав, щоб він до нього приїхав, про се умовитись. Колиж Хмельниченко послухав і приїхав, військо московське його обступило, скликали раду з тих місць, де люде за Московною потягали, і тоді на раді бояре московські зовсім иньші постанови прочитали: гетьманови власти й права ще поменьшили, а воеводам щоб іще бути в Переяславі, Чернигові, Ніжині й инших містах. Хмельниченко з старшиною раді не раді згодились, бо були в московських руках. Тількиж другого року, як Поляки московське військо погромили, знову пристали до Польщі — бо в Москві зневірились.

Тоді ото Україна й розділилась: правобічна сторона (Київщина) зісталась при Польщі, а лівобічна (Полтавщина й Чернігівщина) — при Москві. Пішли з того війни великі, Польща хотіла й лівобічну Україну забрати, а Москва — правобічну. І було з того велике спустошення, й людям біда.

На лівім боці гетьманом вибрано Бруховецького, що так до людей придобрювавсь. Запобігав він ласки у Москви й Москва помогла йому на гетьманство дістатись, а тих полковників, що йому противились, смертю скарала. За московською волею пристав він на те, щоб Москва з українських людей податки збирала, й завела Москва свої нові податки на людей. Стали люде дуже на те нарікати й бунтувати, бо не хотіли нових московських податків, а Бруховецький радив Москві непослушні села та містечка палити та побивати.

Але люде бунтували ся далі, і Бруховецький побояв ся, що так і його з гетьманства скинуть, і Москва йому не допоможе. Тож і він забунтував проти Москви, казав побивати московських воеводів і хотів з Москвою воюватись разом з правобічними.

На правім боці Дніпра Хмельниченка вже гетьманом тоді не було, перемінилось їх кілька, аж настав в 1665 р. гетьманом Петро Дорошенко. Він не хотів з Польщею тримати, а надумав піддатись Туреччині, щоб вона йому помогла від Польщі відборонитись. Думав він, до сили прийшовши, Україну до купи зібрати, Москву змусити, щоб зістала Україну тільки під зверхністю царською, а українські справи лишила Українцям самим порядкувати, щоб ніхто до її управи не мішавсь. От саме тоді Бруховецький закликав Дорошенка, аби йшов Москву воювати. Дорошенко й прийшов, але тоді всі люде з лівобічної України пристали до нього, а Бруховецького вбили за його невірність.

Так Дорошенко став гетьманом обох сторін Дніпра і сподівався, що тепер Москва згодить ся на те, чого він хотів — Україні свободу забезпечити.

Але під той час стала ся Дорошенкови в його сімї пригода, і він, покинувши військо, спішно поїхав до Чигириня. Московські воеводи скористали з сього й почали свою роботу між Українцями. Ріжні люде стали говорити, що краще таки Москви триматись, аби тільки свободу попустила Україні. Полковника Многогрішного, котрого Дорошенко замість себе лишив, вони проголосили гетьманом. Але й Многогрішний того-ж від Москви допевняв ся, що й Дорошенко — аби вона в українські справи не втручалась. Тоді й московські бояре стали водити та пробувати, котрий поступить з свого, Дорошенко чи Многогрішний. Многогрішний був слабший і пристав на московські бажання. Тільки недовго гетьманував, бо його старшина не любила і скинула, а собі нового гетьмана вибрала — Самойловича, Поповича призвищем.

Дорошенко тим часом накликав Турків, аби йшли та допомогли йому Україну визволяти — усю, де лиш живе український народ,

від Перемишля аж до Путивля, — так йому Турки обіцяли. Дорошенка тоді держала ся Київщина, полуднева Полтавщина й Запороже. На Запорожі тоді верховодив Сірко, славний лицар — він Москві дуже протививсь, особливо відколи на Сибіру побував, боярами засланий без вини й права. Він тримав з Дорошенком. Але як люди довідали ся, що Дорошенко піддався Туркови, багато людей від нього відкинулось. Бо люде Турків боялись і ненавиділи як бісурменів, татарських братів, і з Київщини багато людей стало тікати за Дніпро. В 1672 р. прийшли Турки Дорошенкови в поміч, вигнали Поляків з Київщини, Браславщини й Поділя, й віддали сі землі Дорошенкови. Але сей похід турецький ще більше настрашив тутешніх людей. Особливо то їх гнівало й страшило, що турки малих хлопців забирали, турчили їх і в турецьке військо потім записували. Тому люде тікали від Дорошенка.

Дорошенко переговорював з Москвою, що піддав сяб їй, як би вона його хоч на самім правім березі гетьманом лишила і в тутешні справи не мішалась. Але Самойлович відмовляв московських бояр від того — бояв ся Дорошенка.

Та й Польща не приставала на те, щоб правобічна Україна була під Дорошенком, і протестувалась перед Москвою, а Москва недовго перед тим, в 1667 р., таку угоду з Польщею зробила, що крім Києва самого, вся Україна на правім боці Дніпра зістаєть ся Польщі, тільки лівобічна під Москвою має бути. Дуже Українці за се на Москву тоді жалували, що вона Україною з Польщею поділилась — против умови з Богданом Хмельницьким. І се правда, що як би Москва схотіла була Україну при її свободі держати, то Україна цілаб Москви трималась, і не прийшло сяб їй з Польщею ділитись.

Дорошенко ще кілька років держав ся на правім боці. Завзятий козак був, не хотів піддати ся Москві. Все думав якось тої свободи дійти. Але що мало не всі його покинули, за Дніпро повтікали, не хочючи під Турком жити, то й він в 1676 р. піддався, як Самойлович з московським військом прийшов його з Чигирина виганяти.

Могила Сірка на Запорожу.

Хотів в спокою свою старість дожити, коли не вдалось те, що він думав — Україну визволити, цілу до купи злучити й над нею гетьманувати. Але Москва казала йому в московські краї їхати, і там він і умер:

Мов орел той приборканий
Без крил та без волі
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі:

Тай умер з нудьги. Остипо
Волочить гайдани!
І забули на Україні
Славногo гетьмана.

Забули тоді, а тепер спомянули за його завзате!

Тоді Самойлович паном зістав ся, й решту людей з Київщини за Дніпро зігнав, і Київщина зістала ся пустою. Москва відступила полудневу Київщину й теперішню Херсонщину Туркам, аби з ними помиритись. Одначе недовго по тім кілька полковників, між ними Семен Палій, славний полковник фастівський, стали знову людей в Київщині й Браславщині садити, козачину заводити, з Татарами та Поляками воювати, і знову віджила трохи країна. Навіть з Лівобіча люде стали туди тікати, бо в лівобічній гетьманщині також не со- лодко людям ставало.

21. Мазепині часи.

Самойлович іще десять літ був гетьманом по тім, як піддав ся Дорошенко. Але таки не потрапив московським боярам і вони казали старшині його скинути, а вибрати на його місце генерального осаула Івана Мазепу. Самойловичаж на Сибір заслано, як Многогрішного перед тим, хоч вини ніякої ані за сим, ані за тим не було.

І Мазепа довго потрапляв Москві, хоч то й дуже тяжко було бо тоді новий цар Петро загадував Українцям ріжну небувалу службу: казав козацькі полки в далекі сторони посилати кріпости будувати, потім канали коло Петербургу копати, де сила силенна козаків погинула від незвичайного повітря й нездорової води. Дуже за те люде відказували на Москву й на Мазепу, що вислужуєть ся їй. Не любили також Мазепу, як і Самойловича за те, що дуже з новими панамистаршиною тримає, помагає їй панство на Україні заводити.

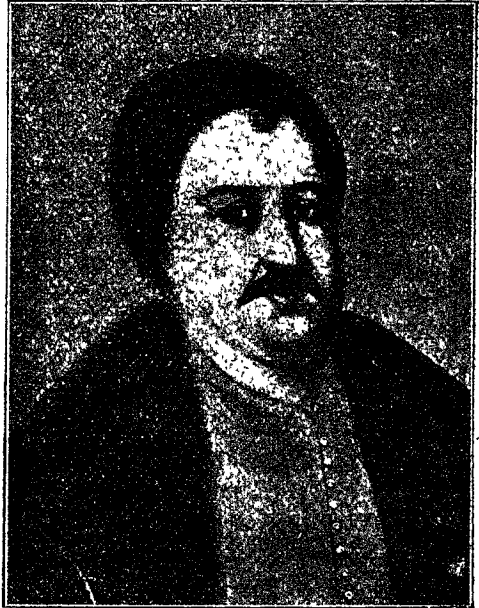
Петрик Іваненко, канцелярист військовий пробував з Запорозжцями й Татарами Мазепу скинути, визволити Україну від тих нових панів та від Москви. Але Мазепу Москва боронила, а народ уже так від тих віковічних війн і повстань притомивсь, що й не рушив ся на панів.

Але Мазепа не був Україні ворог, навпаки любив її і в дечім добре для неї робив, Приміром, за школи дбав і їм помагав, любив мистецтво, будівництво, набудував гарних і розкішних церков на славу

і похвалу собі, щоб духовні його славили та перемогали неохоту людську.

Ні перед Мазепою ні на нім не було другого такого гетьмана, щоб так піклував ся київською академією: вона вважала його своїм особливим протектором і справді багато йому завдячала. Він побудував їй нові, розкішні як на той час будинки. Так само монастиреви Печерському й иньшому славному київському монастиреви Никольському. По иньших містах також поставив гарні церкви й иньші будови. Замовляв для церков дорогі шати й прибори, спомогав видавництва, учених людей і мистців. За його прикладом ішла й старшина.

Україна по тяжких війнах і усьобицях прийшла в сих часах до деякого спокою й ладу: Правда, становище простого народу погірщувалось, свобода прикорочувалась, але був достаток, особливо в вищих верствах, і московщина не здавила ще так місцевого життя як пізнійше. Українська держава не була ще зламана і давала опіку культурному українському життю. Тому в сім часі особливо розвинулась та культура і мистецтво українське, яке освітило ціле XVIII

Мазепа.

столітє й пройшовши в мистецтво народне й досі прикрашує наше народне житє.

Розвиваєть ся оригінальне українське будівництво, камяне й деревляне, (особливо церковне), малярство й особливо гравюра. З течій старих, візантійсько-українських і східних під новими впливами західнього мистецтва вироблюєть ся той оздобний український стиль, український орнамент, що чарус нас в вишивках, на килимах і на всяких прикрасах. Тим ся доба має велику вагу в історії українського життя.

Національне, державне почутє в українськїм громадянствї також було дійшло значного розвитку й сили в сих часах. Воно відбиваєть

ся і в літературних творах перших десятиліть XVIII в. таких, скажім, як Літопись Самійла Величка, або драма „Милость божая Україну संबодившая“ дав себе знати і в політиці. Хоч Мазепа всяко старався йти в лад московському правительству, про те й він сам і старшина були на Москву недобрі, що вона Українцями по своєму розпоряджає, ні за що вже мав й гетьмана й українські права. В тім часі цар Петро воював з королем шведським Карлом, великим войовником. Здавалося, що Карло Петра переі на Україну прийде. Старшина пригадувала свій давній до кінця недоведений союз з Шведами за Хмельницького і тепер думала, чи не краще їй пристати до Шведів, віддати ся під опіку шведського короля й забезпечити українську самостійність. Сам Мазепа довго вагавсь, не знаючи на яку ступити. Алеж Карло в осени 1708 р. прийшов на Україну і Мазепа послушав старшини і до нього прилучився. Запоріжжя теж до них пристало.

На чолі його стояв тоді завзятий оборонець української свободи Кость Гордієнко, дуже за се поважаний у Запорожців. Давніше він ворогував з Мазепою, вважаючи його московським прислужником колиж Мазепа повстав против Москви, і Гордієнко з усею Січчю пристали до Шведів.

Але народ на Україні не рушився: раз через те, що взагалі Мазепу не любив і йому не вірив, та й зробив се все Мазепа занадто несподівано: ще вчора Москві вистужувався, а тепер її покинув. А до того — військо московське на Україні стояло, й його всі боялися. І справді зараз же на першу вість те військо здобуло гетьманську столицю — Батурин, страшенно поруйнувало, людей побило, Січ знищило. Не тільки живих, кого попало, люто катувало, але й з мертвих знущалось. Всім тим великого страху, на людей нагнало.

Як же Україна не рушилась, то багато і з тої старшини, що з Мазепою до Шведів пішло, почало назад до Петра вертатись. Побачив Мазепа, що помилився; та вже не можна було поправити. На другий рік цар Петро Шведів під Полтавою побив — задалеко вони від свого краю відбилися. Карло утік до Туреччини, а з ним і Мазепа з старшиною.

Мазепа скоро вмер, а старшина, що з ним була, вибрала гетьманом Филипа Орлика, писаря генерального. Надія була на Турків, що вони будуть воювати з Москвою й за Україну уступлять ся. Злидні тоді не одному старшину навчили: вибираючи Орлика, вони зложили закони для України на конституційний спосіб. Все се дуже добре було — тільки що тій старшині з тими законами не довелося уже вернутись на Україну!

Турки почали були війну з царем Петром і їм пощастило: тепер Петро задалеко загнавсь, як перед тим Карло. Турки його обступили з своїм військом і вже так як у руках мали. Мусів Петро приставати на те, чого Турки хотіли. Між иньшим вони й сього вимагали, аби Москва від України відступилась. Та Петро підплатив турецького міністра, і умову про се написано так неясно, що Москва казала потім, що се не говорить ся про ту Україну, яка зістаєть ся під московською рукою. Туреччина за се почала знову війну, але з сеї другої війни вже зовсім нічого не вийшло, й зіставсь Орлик гетьманом на чужій стороні.

Цар же Петро задумав скористати з прилучення Мазепи до Шведів, щоб зробити кінець гетьманщині. Хоч Україна зовсім не пішла за Мазепою, але Москва, як я вже казав, від давна того пильнувала, щоб українські права поволі вкорочувати і тепер та Мазепина історія давала їй нагоду, щоб „Малую Россію кь рукам прибрать“, як Петрові міністри та генерали казали.

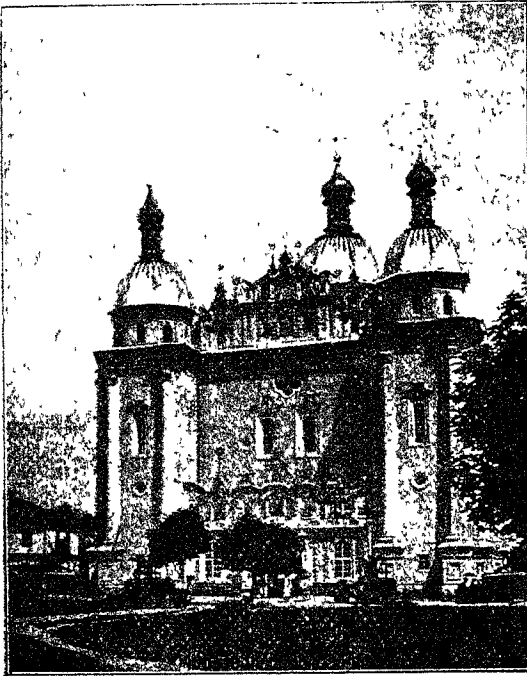
22. Український устрій і московські порядки.

Устрій української держави по Хмельниччині був такий. Україна, яка стояла під гетьманською управою, поділялась на полки. За Хмельницького, як списувано реєстр по Зборівській умові (1649), списано було дев'ять полків на правім боці Дніпра і сім на лівім. Пізнійше, як правобічна Україна відійшла під Польщу й спустіла, було на лівім боці в гетьманщині десять полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський (він був переважно на лівім боці, хоч сам Київ на правім), Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Полтавський.

Кожний полк поділявсь на сотні, так як тепер повіт поділяєть ся на волости, тільки до сотні належали села й містечка, і менші міста (города). В кожній сотні козаки, що в тій сотні жили, вибирали сотника. Сотники з иньшою полковою старшиною і з козаками того полку вибирали полковника. Старшина і козаки з усіх полків на радї військовій вибирали гетьмана. Таке було правило, хоч воно й не завсіди додержувалось: гетьмана часом вибирала сама старшина, полковників настановляв сам гетьман.

Сотник у своїй сотні, а полковник у полку мали власть не над самими тільки козаками, а над всіми людьми, що жили в тій сотні чи полку. Але міста мали свою власну управу і суд (звавсь магістрат або ратуш), і хиба відти якісь справи переносились до полковника або до гетьмана.

Поковник всякі важніші справи мав рішати по нараді з полковою старшиною, а гетьман з генеральною. Генеральна старшина була такаж, як полкова: обозний, судя, осаул і писар, тільки звались генеральними, то значить — що вони для цілої України. В важніших справах гетьман скликав на пораду полковників й иньшу старшину, а в найважніших — військову раду, то-б-то й простих козаків з полків. Військоваж рада й сама могла збиратись, як бачила,

Мазепина церква, св. Миколая в Київї.

що недобре; могла й скинути самого гетьмана. Так бувало в ранішних часах.

Подібний лад мала й Слобідська Україна, теперішня Харківщина з сусідніми частинами Вороніжчини та Курщини. Вона теж поділялась на полки, але сі полки не належали до гетьмана, тільки московські бояри мали власть над тими полковниками.

Такий був лад на Україні — виборний. По теперішньому сказавши Україна тодішня була республікою, тільки без правильно вироблених демократичних форм: були деякі основи демократичного ладу, але не розроблені й не переведені послідовно. Правив не весь нарід, а тільки військо козацьке, і в нім просте козацтво не мало способу постійно й правильно виявляти свою волю, а кермувала справами головно старшина. Та про те в порівнянню з Московщиною й се була велика свобода й демократія, якої не зносили московські правителі. Як Хмельницький до Москви приставав, то Москва обіцяла, що в той лад мішатись не буде й його перемяти не стане. Але навсправжки поволі, при кожній нагоді особливо при кожній зміні, як новий гетьман наставав, московські бояре все вкорочували українські права і все більше мішались до українського устрою.

Приміром, завели вони так, що без царського позволення не можна було скинути гетьмана й нового вибрати, і гетьман тільки тоді мав власть, як його цар затвердив. На ділі се потім на те зійшло, що московські бояре з старшиною умовлялись, кому гетьманом бути, і настановляли його без правдивої військової ради, без козаків. По Самойловичу Мазепа пообіцяв хабара московському найстаршому воеводі, той сказав старшині вибрати гетьманом Мазепу, і та так і зробила. Потім Мазепа, ставши гетьманом, заплатив ті гроші воеводі з маєтку Самойловича, що відібрано від нього немов би за зраду.

Військову повну раду зовсім не скликали. До полковників московські бояре писали поза гетьманом і приймали від них листи й скарги. Тому полковники більше дбали про ласку московську, а гетьмана часом ке дуже й слухали. Цар Петро став полковників призначати таки сам без гетьмана і без козацької ради; визначав людей навіть не тутешніх, а московських офіцерів, і ті ні гетьмана ні кого иньшого на Україні не слухали, а робили що хотіли. Але й тим цар Петро не вдоволив ся, а намірив ся зовсім знищити гетьманство.

Потім, як Мазепа пристав до Шведів, цар Петро дозволив ще вибрати гетьмана, аби в тій небезпечній хвилі не дражнити Українців. Але ні в чім йому власти не давав, а сам скидав і назначав полковників та иньшу старшину. До гетьмана приставив двох комісарів, які мали наглядати за гетьманом. Держав при нім своє, московське військо й казав мешкати не в Батурині, як перше, а в Глухові, ближше до московської границі.

Потім (1722 р.) визначив шість офіцерів і одного бригадіра з московських полків і приставив їх до гетьмана, аби вони приймали

Козацька старшина: полковник.

скарги на українську старшину й суди, переглядали всі писання, які виходять з гетьманської канцелярії, збирали самі всі податки й гроші. Звалось се „малоросійская коллегія“. Вона відібрала всяку владу від гетьмана і козацької управи, а щоб люде не нарікали, цар розписав, що се він заводить на те, аби від старшини не було людам кривди. Але від тої коллегії робились кривди ще гірші, і разом по Україні ще більше ширили ся московські кріпацькі порядки за приводом самої Москви.

Та хоч за тою „малоросійською коллегією“ гетьман вже не багато що значив, то Петро все таки навіть і того імени не хотів. Як умер гетьман Скоропадський, що був гетьманом по Мазепі, то цар Петро видав такий маніфест, що гетьмана вибирати не будуть, бо цар мусить добре надуматись аби знайти на гетьманство вірного чоловіка, тому що попередні гетьмани були зрадники. Тим часом же буде Україною правити генеральна старшина разом з малоросійською коллегією. По правдіж рішив Петро так, що гетьмана більше на Україні не має бути, а правити буде власне малоросійська коллегія.

Се було нарушенням умови Москви з Україною, уложеної за Б. Хмельницького. Так се розумів і цар Петро. Він сам признавав сю умову „трактатомъ учиненнымъ съ Хмельницкимъ“. Але він і його наступники надіялись на свою силу й ламали тої „трактат“.

Перші наступники царя Петра одначе не були такі сміливі як він, боялись дуже дражнити, Українців, і ще два рази дозволяли вибирати гетьманів: в р. 1727 був вибраний гетьманом Данило Апостол і був на гетьманстві 7 літ (умер в 1734 р.), а потім в р. 1750 був вибраний Кирило Розумовський і гетьманував до р. 1764.

Та то тільки слава була, що гетьмани ті були вибрані, бо старшина вибирала того, кого їм від царя чи цариці казано вибрати, а козаки до того вибору вже нічого не мали. І в управі своїй ті гетьмани не мали великої сили, у всім мусіли слухати, що їм царські міністри з Петербурга казали.

Та Українці хотіли затримати бодай хоч таку обчухрану самоуправу — автономію, по теперішньому кажучи, коли кращої не можна було дістати. Але цариця Катерина не хотіла дальше держати й тої обчухраної. І хоч Розумовський був її вірний приятель, що поміг їй і на царство дістатись, скинувши чоловіка, все таки веліла вона йому проситись з гетьманського уряду на спокій.

Не хотів того Розумовський, а мусів послухати, і цариця його в 1764 р. з гетьманського уряду звільнила, а за послушність дала йому на вічність превеликі маєтності на Україні, що перед тим нале-

жали на гетьманську булаву, на розходи гетьманські (Гадяччина і Биківська волость). На Українуж призначила свого генералгубернатора, що мав правити нею з малоросійською колегією.

Українці дуже жалували за гетьманством і давнішими порядками. В 1767 р., як цариця скликала комісію для видання нових законів та казала висилати всякого стану людям своїх депутатів і давати їм наказ, чого мають старатись, то на Україні й пани, й козаки, й міщане (від селян не було депутатів) — всі нагадували про „статі, Богдана Хмельницького“, се-б-то такі порядки, як за давніших часів були, — щоб була на Україні автономія. Але правительство російське на те не зважало. Катерина постановила, що гетьманам більше не бути, аби й память про них забула ся. Тим часом правила та малоросійська колегія, а в ній — трьох Українців і трьох Великоросіян, четвертий прокурор, теж Великоросіянин і пятий голова — генералгубернатор, який властиво всім і правив. А незадовго мало бути покасовано все чисто, що ще зіставало ся з українських порядків, в тім і сама колегія, а мали завестись порядки зовсім російські.

Козацький сотник.

23. Нове поневолення українського народу.

Правительство російське так представляло, що в українським устрою, в судах і канцеляріях були великі непорядки і для того воно заводить порядки російські, аби людям не було кривди, щоб пани-старшини їх не утісняли, в підданство та кріпацтво собі не переводили. Але як самі Українці хотіли зробити собі кращий порядок, то в тім їм правительство не тільки не помагало, а перешкаджало, бо хотіло скасувати всі українські порядки, аби не було ніякої

ріжниці між Україною й Московщиною, й скрізь аби правили московські чиновники.

По смерті Скоропадського полковник чернігівський Полуботок, що був наказним гетьманом, себто заступав місце гетьмана, чуючи, як цар Петро закидає Українцям непорядки, й сам такі непорядки бачучи, почав робити кращий лад в судах і полковничій управі. Так щож, цар Петро зараз казав його забрати до Петербурга й тут його наче бунтівника до в'язниці всадити. Там він сидів, доки не вмер.

І інші, хто хотів боронити українські права, ті теж попадали у в'язниці, уряд і маєтки їм відбирали, а що вже найменше — трапили вони ласку правительства і не було їм ніякого добра. Тим же, що були правительству покірні, українські права не обороняли, або й самі помагали їх ламати, — тим всяка ласка була. Йшли їм царські грамоти на великі землі, на маєтки, що до їх урядів належали, а їм цар на власність віддавав. На ті землі, що вони загарбали, давали ся царські потвердження й надання.

Так побачили люде, що правдою нічого дійти не можна, окрім прикростей, а податливим ідуть маєтки та уряди. Тож хоч і бурила ся в них совість, затихали та під лад правительству йшли тому, щоб коли не можна вже свободи мати, то хоч кешені собі й дітям своїм наповнити. І так в міру того, як автономія українська пропадала, зростало українське панство.

Туди правительство Україну вело! Казало, що то воно для того в українські справи мішаєть ся, аби селян від панів, від старшини боронити, а на ділі полекші з того людям не було ніякої. Від російських властей такі-ж здирства й неправди діяли ся, ще гірше ніж від козацьких. А послушній старшині російські власти помагали землі загарбувати, селян і козаків у піддані повертати. Панщинні порядки по московському позаводили, — і так в кінці старшині за те, що вона дозволила знищити самоуправу та права українські, заплатило правительство селянською свободою, заступило ту свободу кріпацтвом.

Бо то треба знати: як за Богдана Хмельницького вигнано панів з України, то були всі люде вільні; тільки де-що трохи підданства лишило ся на землях монастирських та владиків православних. Заможнійші люде писали ся в козаки й мали служити військову службу, а інші в селяне — мали давати податок до скарбу військового. Землі було багато вільної, так що хто хотів, займав її собі по силам під господарство, а багато землі зіставало ся за громадами спільної і нерозділеної. Та вже й тоді заможнійші люде, особливо старшина, позаймала собі значнійші частки землі.

Потім люде далі приходили з-за Дніпра, але вже для них землі вільної не було. Приходилось присідати до заможніших козаків, що мали більше землі, а иньші просились до старшини, сідали на її займанщинах, брали від неї допомогу на загосподаренне, а за те мали давати данину, чи в роботі помагати свому панови.

Тої старшини, панів домородних, множило ся все більше і охоти до землі та підданих у неї прибувало, як вона бачила, що

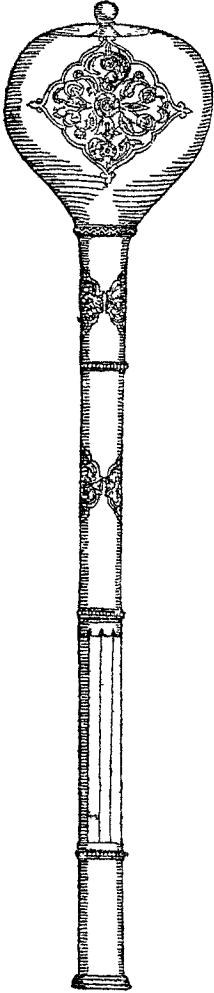
Козацька корогва.

з того дохід іде. Розхапувала ґрунти громадські, або такі, що належали до урядів: рангові звали ся. Се-б-то, приміром, з такого і такого села доходи мали йти на полковника чернігівського, хто на тім уряді(рангу) був, а котрийсь полковник забирав те село на вічність собі й своїм дітям і випрошував собі потвердження гетьманське або царське.

Инші, особливо котрі високих урядів не мали, купували землю у козаків та селян. Та тільки говорило ся, що купували, а властиво відбирали, або змушували віддавати за дурничку під скрутну хвилю. Козацьких ґрунтів властиво не вільно було купувати, тому полковники та сотники переписували козаків в селян і купували чи забирали їх ґрунти, а ті безземельні селяне чи козаки вважали ся, що сидять на панських землях як панські піддані.

З початку ті піддані тільки щось небагато помагали в господарстві своєму панови. А далі, вже з Мазепиних часів бачимо й панщину, і осип вівсом чималий давали, а далі — більше, так хоч би в Польщі або Московщині.

Гетьманська булава.

Так ото не минуло сто літ від Хмельниччини, а вже на Україні тільки козаки та міщане ще були свободні, а селяне — то всі в підданстві. І земля крім козацьких та церковних ґрунтів, вся за панами була — за тими новими панами з своєї таки козацької старшини, „дуками срібляниками“, як їх дума називала. Тільки все те ще не було міцне. Ще пам'ятали люде недавні часи — звідки ті маетки пішли і звідки ті пани взялись. І селяне ще своїх прав доходили. Вільно також було їм переходити від одного пана до другого і тому не можна було їх обтяжати так дуже.

Кріпкі та певні стали ті маетки аж тоді, як ті пани-старшини подіставали грамоти царські на ті землі і на селян, котрих усякою неправдою загарбали, — або й на ті землі та селян, котрих ще не встигли загарбати. Діставали вони ті грамоти, мовляв, за свої „заслуги“, а заслуги їх були в тім, що ті пани-старшини прав українських не обороняли, ні в чім Москві не перешкождали. За ті „заслуги“ загарбували вони землі й людей. А цариця Катерина заборонила переходити селянам з-під одного пана до другого а потім завела й затвердила всякі кріпацькі порядки, які були в Московщині, всяке право панів до селян, і в кріпацтво селян своїми указами завела (р. 1783). Українські пани були зрівнані в усіх правах з дворянами російськими.

Трохи вільного духу зіставалось ще до якогось часу на Січі Запорозькій і се Москву бентежило.

Як цар Петро Січ зруйнував, то Запорозьці перейшли на татарські землі: в Алешках заложили новий кіш. Але затужили за старими місцями і впросили ся, що їх цариця Анна назад прийняла й дозволила вернутись на Запоріжжя. Тут вони й жили та від Татар Україну боронили. Але як цариця Катерина постановила всі старі козацькі порядки скасувати, те задумала знищити й Січ. В 1775 р. вислала вона військовій команді по запорозьких землях, аби повідбирали зброю від Запо-

рожців, що розійшлись на рибу та на пасіки. Потім вислала військо на саму Січ.

Несподівано обступило воно Січу й генерал оголосив Запорожцям, що цариця Січ касує: аби зложили зброю й розходились по своїх місцях на Україну. Як грім вдарило се Запорожців: не ждали вони того, ні гадали. Хотіли не даватись, а боронити Січи, але старий кошовий Калнишевський й інші почали гамувати та радити піддатись. І піддались. Москалі забрали зброю, клейноти, грамоти козацькі, а старого Калнишевського з іншою старшиною закували в кайдани тай й відвезли до вязниці — дарма що він же намовляв Запорожців до згоди. Відвезли його на край світу, в Соловецький монастир, і він там 25 літ просидів в вязниці страшній, самотній і в ній умер — на страх Українцям.

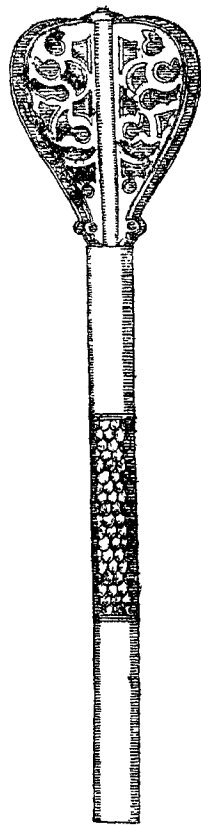
Але багато Запорожців не хотіло гречкосіями стати, як вони казали. Пішли до Туреччини і там нову Січ заложили над гирлами дунайськими, як у пісні співаєть ся:

Ой не гаразд, Запорожці, не гаразд зробили,
 Що степ вільний, край веселий тай заналестили.
 Наступила чорна хмара, і дощик із неба,
 Зруйнували Запороже — буде волись треба!
 Ой чи треба, чи не треба, нічого робити!
 Буде добре Запорожцям і під Турком жити.

Більшість тих Запорожців потім послухала московської поради, вернулась до Росії й їх оселили на Кубани — з того почались українські кубанські козаки. Потім ті перейшли, що тоді ще на Дунаю лишились.

По скасованню Січи за кілька літ скасовано й козацькі полки на Україні, а заведено рекрутчину: мусіли Українці служити в російських полках. Весь козацький устрій скасовано, заведено на його місце губернії, такі як в Росії. З тої части України, що під Росією була, зроблено пять тих губерній, або намістничеств, як їх тоді називано: Київську, Чернигівську, Новгородсiверську, Слобiдську й Новоросійську.

Українці дуже тим смутились. Деякі подумували навіть про те, чи не можна-б силою добитись, аби старі порядки вернено. Знаємо, що до Берліна приїздив в 1791 р. від Українців оден пан, Капнист на імя, й питав ся, чи Прусія не помогла-б Українцям, що дуже

Пернач.

тужать за своїми старими правами й хотіли-б вернути собі давний козацький устрій. Але Прусія, тоді не хотіла воювати з Росією. Та навряд, чи й багато знайшло ся-б таких на Україні, щоб відважились бунтувати. Навчилися уже на попереднім. Отже по-тиху жалувались, а самі московської ласки запобігали, на службу тислись та за московськими плечами скубли своїх підданих, як у пісні співаєть ся:

Ой горе-біда, не гетьманщина,
 Вже мені надокучила вража панщина,
 Я на панщину йду, торбу хліба несу,
 А із панщини йду — спотикаю ся,
 Дрібними слізюньками умиваю ся.

24. Гайдамаччина. Кінець Польщі.

Таке діяло ся в Гетьманщині, що під Росією була. В тій же Україні, що зіставалась під Польщею — в Галичині, на Волини, на Поділю західнім (де Камянець), повстаннє народнє за Хмельницького тільки перешуміло як коротка буря, і потім усе по давньому пішло. Ще сильнійше по нїм стала Польща панувати, ще більше польщина почала все українське витискати. Бо хто був смілівіший і завзя-тійший між тутешнім українським людом, той пішов до козаків, на ту Україну, де боротьба з Польщею йшла, а лишило ся що плохійше та смирнійше, та ще низче похилило голову перед Польщею.

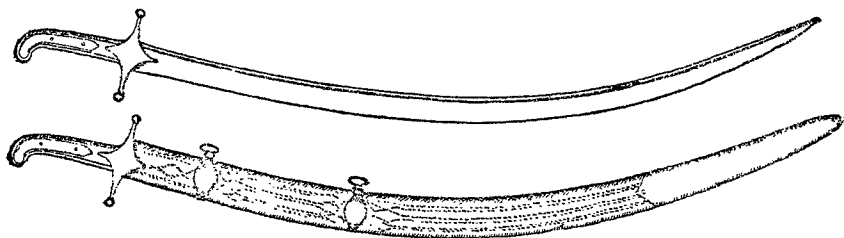
В Ки вщині та Браславщині — по Случ, по Бар та Межибож — козаччина з Польщею сильно боролась, не хотіла даватись Полякам. Але як розділилась Україна на правобічну та лівобічну, як Москва відступила Польщі сама правобічну Україну, — трудно стало боротись. Люде, наскучивши тою війною, не хочачи під Польщею бути, стали тікати за Дніпро. А як Дорошенко піддав ся, то козацьке та московське військо перегнали за Дніпро й решту людей, які ще зістали ся в полудневій Київщині.

Потім, як то вже згадувалось, Семен Палій, та иньші полковники почали тут заводити козаччину на ново, людей до неї скликати. Богато і з-за Дніпра сюди назад тікало, скоштувавши нової задніпрянської панщини. Як трохи змоглась та козаччина, задумав Палій з під Польщі відірватись і пристав до Мазепи. Але Мазена бояв ся Палія, бо Палія люде дуже любили: побоювавсь Мазепа, — ануж той на його місце гетьманом стане. Закликав його до себе ніби на пораду та й вхопив, вислав на Сибір. Про се й пісні зложено :

Ой не знав, не знав вельможний Мазена як Палія зазвати,
 Ой став же вельможний Мазепа на бенкет запрашати.
 Ой приїдь, Палію Семене, да на бенкет до мене!

По сім не довго й Палієва козаччина простояла. Як по невдалій війні з Турками цар Петро вдруге відступив ті краї Туреччин, то велів знову людей перегнати за Дніпро. Забрала одначе ті краї не Туреччина, а Польща (в 1714 р.). Стали збиратись на тутешні краї знову польські пани, внуки та правнуки тих, що панували тут перед Хмельниччиною. Почали людей скликати, села та міста на ново закладати, обіцяючи їм ріжні полегкості на довгі літа. Стали люде стягатись і незадовго залюднилась на ново та Київщина й Браславщина.

Але люде пам'ятали про недавню козаччину й на тутешніх панів лихим оком поглядали. Особливо, як проминули вільні літа та позаводили пани панщину. Не мирили ся люди з нею. Збирались ватаги ріжного вільного люду, волочились по тутешніх краях та панів розбивали. Прозвано їх гайдамаками. Як Запорожці з-під

Козацька шабля.

Татар вернулись, то від них найбільше привідці до таких ватаг гайдамацьких виходили, а до них ріжні люде приставали, як вони на Україну приходили, — палили та руйнували панські двори. Для оборони пани держали двірських козаків — з своїх підданих набирали та військовій муштрі вчили, але й сі не раз до гайдамаків приставали против своїх панів.

В 1734 р., як умер тодішній польський король і пани сварились між собою та бились, кому новим королем бути, так гайдамаччина тоді мало не цілу Київщину, Браславщину й Поділе зайняла. Селянство піднялось на панів. В Браславщині знайшов ся полковник Верлан: він, був старшим над двірськими козаками у одного пана-пристав до повстання, заходивсь між селянами заводити козаччину, творити з селян козацькі полки. Насилу Поляки потім, як уже короля вибрано, задушили те повстанне, і то не своєю силою, а упросивши до помочи московське військо.

Потім знову дуже сильна гайдамаччина і повстанне народне було в 1750 р., а ще більше в 1768 р. Се було найбільше і звалось

Коліївщиною. Описав її Шевченко, з того як люде про неї повідали. Пісень про неї чимало зложено. Тоді Поляки пробували в Київщині унію завести, а православні не давались. У медведівському монастирі коло Чигрина в послушниках був Запорожець Максим Залізняк, так він зібрав запорозьку ватагу та з нею пішов на Україну панів бити. Сила людей тоді повстало.

Іван Гонта.

Пішла поголоска, що від цариці Катерини прийшла така „золота грамота“, аби люде на Україні повставали та побивали Ляхів та Євреїв. Стали вони тікати, ховатись по сильнійших кріпостях. Найбільше поховало ся в Умані. Але сотник — старший над двірськими козаками уманськими — Іван Гонта до гайдамаків пристав: думав, що прийшов час Україну визволяти, та що Москалі в тім будуть Українцям помагати. Тоді гайдамаки здобули Умань и побили чимало Поляків та Євреїв — хоч і не було воно так страшно й криваво, як то люде потім оповідали.

Але тим часом король польський знов удавсь до цариці Катерини, просив військо на гайдамаків прислати. Гайдамаки сподівались, що російське військо буде їм помагати і самі до нього йшли, як їх кликали. Москаліж їх ловили та Полякам віддавали, а ті нелюдськими карами карали: стинали, руки, ноги рубали. З Гонти, кажуть, шкуру з живого здерли. Так повстанне й задавили.

Скоро одначе прийшов кінець і Польщі. Сусідні держави — Росія, Австрія і Прусія — бачили, що вона ослабла, не має ні

війська, ні якої сили, і самі польські пани за гроші готові кожному на Польщу помагати — так зледащили. От і змовились розібрати між себе польські землі. В 1772 р. зробили так: Росія взяла Білорусь, Австрія — Галичину, Прусія — землі коло Балтійського моря. Інші землі, в тім і Волинь та Київщина, зістались при польським королі. Але двадцять літ пізнійше (1793 р.) Росія змовила ся з Прусією і знова від Польщі землі забрали. Росія собі тоді взяла Волинь. Поляки зробили повстанне, але те повстанне російські війська задавили, і по тім сусіди поділили Польщу до решти. Не стало Польщі зовсім.

Але хоч не стало Польщі, то Українцям не стало через те лекше, особливо в тих землях, що перейшли до Росії. Польські пани далі панували над українським селянством, а навіть панованне їх стало ще тяжше, бо тепер поліція й військо російське чи австрійське тяжко карали селян за кожний непослух панам. На панів-поміщиків російське правительство дивилось як на сторожів порядку, опору держави, і готове було задавити всяке противленне їм з боку українського селянства. Стало панам ще ліпше та безпечнійше, як за Польщі, а людям — ще гірше. Як то в пісні співаєть ся:

Була Польща, була Польща, а стала Росія,
Не заступить син за батька, а батько за сина.

Селяне памятали свободні часи й хотіли вернуть козаччичу, щоб вирвати ся з панської власти. Як була війна з Наполеоном, і потім за польського повстання (1831) правительство кликало в Полтавщині добровольців, аби в козаки йшли, й обіцяно було, що за те в козаках зістануть ся, не будуть рекрута давати. Богато йшло через се в козаки, але потім тих козаків на Кавказ погнали та й там оселили. В Київщині, як Кримська війна була (1855 р.), так люде просили ся в козаки: надіялись, що потім будуть вільні від панщини. Але не справдилось те все.

В Австрії вже цісар (імператор) Йосиф, скоро по тім, як Галичину під Австрію взято, хотів селян з підданства увільнити, і де що вже зробив для їх полегкости. Але він скоро вмер, і се діло по нім припинилось, аж у 1848 р. скасовано панщину в Галичині та на Буковині. В Росіїж тільки 1861 р. селяне з кріпаків стали вільними людьми. Правда і в Галичині, як і на тій Україні, що в Росії, і потім до тої волі багато ще де чого бракувало та бракує й досі їй — аби селянин справді був вільним і міг жити по людськи, але в порівнанні з попереднім була й то велика зміна на краще.

25. Українство підпадає.

Як пропала гетьманщина та Січ-мати, здавалось, що вже українському народови прийшов кінець.

Знищено все те що довгою і тяжкою працею і потом і кровю своєю сотворили покоління кращих українських людей для захисту свободи й свого національного життя. Зісталась українська маса народня розпорошена і беззахистна супроти натиску чужого права, чужої влади, чужого панства.

Галичину й Волинь давно опанувала вже польщина, тепер захопила й Київщину. Селянство працювало як худоба в ярмі на польських панів. Хто за його право хотів упімнутись, тому була одна дорога — до вязниці, та до Сибіру. А що з українського люду хоч трошечки до гори підносилося, те зачиало говорити по польськи, присвоювало собі польські звичаї й поведінки. Попи, ченці ледве що читати вміли руське письмо і для них видавались славянські церковні книги з польськими поясненнями. Ледве не ледве коли виходила „руська“ книжка, українська себто, та й то церковна. В школах монастирських (так званих базилианських) вчили по польськи. Тільки дяки-бакаляри вчили по селах руського читання та письма.

З кінцем XVII в. за Мазепиних часів галицькі владики завели унію — потихеньку, непримітно: дістались на владитва як православні, а помалу перевели церкви на унію. Сим разом тутешній український люд був так пригнічений, що й не пробував боротись. Боролось якийсь час львівське брацтво, та й воно згодом унію прийняло. Була то велика побіда польщини. Тільки самі Поляки своє діло попусвали, бо унію зневажили — мали її за щось низше від католицької віри, за віру мужичу.

Тому й унія не затерла границі між польським і українським. і згодом, як народ привик до неї, стала унія такою-ж „руською вірою“, прикметою тутешнього, галицького українського люду, а відміною від польського, як перед тим була віра православна. На Поділлі-ж, на Волині і в Київщині, де була завелась унія, скасувало її російське правительство, як сі землі перейшли до Польщі. Найдовше задержалась вона в Холмщині й на Підляшші, — аж 1876 р. скасовано її тут силоміць, против бажання народу, що встиг уже привичаїтись до унії як до своєї віри. Тому багато людей, не хочачи стати православними, послухало Поляків і попереходило на католицьку віру і через те в значній частині спольщилось.

По гетьманщиніж — на Україні лівобічній та Слобідщині ширилась московщина. Про се всякими способами старалось російське правительство: не тільки щоб на Україні не було инакшого устрою, але щоб Українці нічим не ріжнились від Великоросиян, прийняли їх мову, звичаї, й з ними зовсім змішались. Ще як Мазепу настановлювано на гетьманство, то бояре московські наказали гетьманови й старшині пильнувати того, щоб Українці женили ся з Великоросиянками, і всякими иньшими способами дбати про те, щоб український народ тісніше злучити з великоросійським. Аби не було й знаку, що Україна — то щось осібне.

Цар Петро на те заборонив друкувати книжки українською мовою, або такою книжною мовою, що хоч трохи заносила українською, а ріжнилась від уживаної в великоросійських краях — щоб не було, велів, в українських книжках ніякого „особаго нарѣчя“. До того визначено осібних наглядачів, „цензорів“, аби переглядали книжки. Навіть як схотіли в Київі видрукувати акафист св. Варварі, написаний самим київським митрополитом, то наперед велено перекласти його на великоросійську мову.

І пізнійше так було. За царицї Катерини лавра київська просила дозволити їй українські букварі надрукувати, бо російських люде на Україні не хочуть купувати, — то й того не дозволено. По школах почали вчити по російськи, і хлопцям учителі мали виправляти мову, аби говорили й вимовляли так, як Великороси. Навіть по церквах велено, читаючи або служачи, так слова вимовляти, як Великороси вимовляють. Хотіло правительство, щоб Українці згодом зовсім на великоросійську мову перейшли, а свою закинули.

Для того не дозволяло, й не хотіло, щоб на Україні заводили ся свої вищі школи, університети, чого Українці добивались здавна, ще від часів Гадяцької унії. В 1760 р. українська старшина добивалась позволення, щоб київську академію перемінено на повний університет в богословським факультетом, а другий, світський університет щоб

Київська академія і її студенти
(з тодішньої гравюри).

заложити в тодішній українській столиці Батурині. Але російське правительство не бажало, щоб українська молодь виховувалась у собі дома, в своїм духу і культурнім оточенні. Краще хотіло, щоб вона йшла до шкіл російських — набиралась російського духу.

Правда, українську старшину й не приходило до того дуже силувати та нагинати. Вона й сама тоді старалась як можна більше відрізнитись від українського люду, зпоміж котрого вийшла та недавно. Посилала своїх дітей в школи московські, німецькі, навіть

Грицько Сковорода.

польські, не тільки для кращої науки, але також і для того щоб вони відзвичаїлись від української мови та українських навичок. Щоб люди справді вірили, що то вони „благородні“, та забули, що їх діди були такимиж самими гречкосіями, як ті їх „піддані“ котрими вони тепер торгували та міняли, як собак.

Через те, а також і для того, аби піддобритись російському правительству, заробити собі гарну службу або маєтність, тислись українські старшенята на службу до Петербурга, до Москви й там справді ставали чистими Росіянами, яким потім уже українське слово й українські звичаї „смерділи дьогтем“, здавались „мужи-

чими“. Працювали для культури й письменства російського, збогачували його своєю працею, помагали йому піднятись, а про своє письменство й мову не дбали, бо тут нічого не можна було добитись ніякої фортуни, а тільки біди від уряду.

Здавалось, приходив уже кінець українській мові, а з нею й українському народові. Бо мова — се душа народу, і мало котрий народ живе й чує себе, стративши свою мову. А на Україні тодішній навіть люде, що любили свій український народ і хотіли для нього добра приймали чужу мову, бо здавалось — українській мові вже прийшов край, уже вона вимирає, ні до чого не здатна.

На Україні лівобічній, в Чернигівщині та Харківщині, наприклад, в тих часах жив славний чоловік Григорій Сковорода, перший український філософ, себто такий чоловік, що роздумує над самими основами людського й світового життя, доходить всьому найперших причин. Він цуравсь панства, цуравсь багатства, любив простий народ, ходив по Україні не маючи притулку та научав людей, як треба жити. Люде велико шанували його як мудрого і праведного чоловіка, любили слухати його пісні й байки й переймали з них багато. Але він складав їх не рідною українською мовою, а мішаною, ближшою до російської.

А в західній Україні — в Галичині й на Волини — навіть ті люде, що вірно любили свій народ, сливе не писали вже инакше, як по польськи. — бо здавалось їм, що українська мова ні нащо мудре нездатна, що то справді проста, мужича мова, тай геді.

Здавалось, кажу, що справді приходив кінець українству — в одній часті України від московщини, в другій від польщини. Але так не сталося, на щастє. І в самий той лютий, найгірший час, коли Україна так підупала, — починає справа повертати на ліпше, починає українство відроджуватись. Як дерево, що привяло було, здавалось — уже й засихати починає, а потім від повітря, від води починає знову приходити до сили, відживе, відмолодить ся, так почав оживати й український пень з його глибоким коріннем, що сиділо в українськім ґрунті, коли повіяло на нього животворне повітре з європейського заходу.

26. Українство відживає.

Перші позначки перемены на краще в українськім життю показали ся в Галичині. Австрійське правительство, що забрало сей край силоміць від Польщі в 1772 р., побоювалось польських панів, що вони будуть тягнути до Польщі, до її відновлення.

Тому не хотіло, аби вони мали силу над українським народом і могли його вести за собою.

Вже згадувано було, що тодішний цісар австрійський Йосиф почав заходитись коло того, щоб визволити селян з підданства й укоротити власть панів над ними. Він же й його мати цісарева Марія-Тереса заходились піднести освіту та науку між Українцями, наказували заводити по Галичині школи менші й більші, а в них щоб учили „місцевою народньою мовою“, себто українською. Як у Львові закладано університет (в 1784 р.), то визначено кілька професорів, аби викладали науку „руською“, себто українською мовою,

а при університеті зроблено „ліцей“ (подібно як гімназію), деб українських хлопців підучувано до університетської науки, там наука вся мала вестись „руською“ мовою.

Але тутешні Українці тоді ще не вмiли з того всього добре скористати. Вони вже відзвичаїлись від народньої мови, себто привикли за панами вважати її за мужицьку, нездатну для науки, для книжки. Тому замість чистої народньої мови уживали в тих школах і в книжках мову мішану з української, церковно-славянської, польської й російської. Думали, що вона буде краща, делікатнійша, „образованійша“. Тим часом була вона незрозуміла й чудернацька, через те негарна й до ужитку нездатна. Тому що її, а не народню мову пробували заводити в школах, се багато зашкодило освіті.

Про те багато знаходилось таких, що боронили такої не-народньої мови й дуже довго, аж до наших часів не хотіли прийняти мови народної, називали її мовою мужицькою, мовою пастухів і свинопасів. А того не розуміли, що до освіти й науки найкраще вживати мови природної, рідної, такої, якою діти з-малку навчають ся говорити. Се вже в XVI віці тямущі люде на Україні розуміли, й тоді вже церковні й усякі книги „простою“ мовою толкували й перекладали. Аде пропав той розум потім між українським громадянством.

А тим часом не одно змінилось на гірше. Скоро потім як цїсар Йосиф умер, знов узяли пани велику силу та все, що робило ся для селян, і припинили. Постарались вони у властей і про те, що в школах народніх, навіть найменших, заведено замість української мови мову польську (1816). Всякі старання про народню просвіту стрічали ся з великими перешкодами. В Перемишлі завязане було таке просвітне товариство, то навіть і робити йому нічого не дали. Але таки зовсім спинити тої роботи не могли ані пани, ані власти, що їм помагали, бо вже повів новий вітер з України.

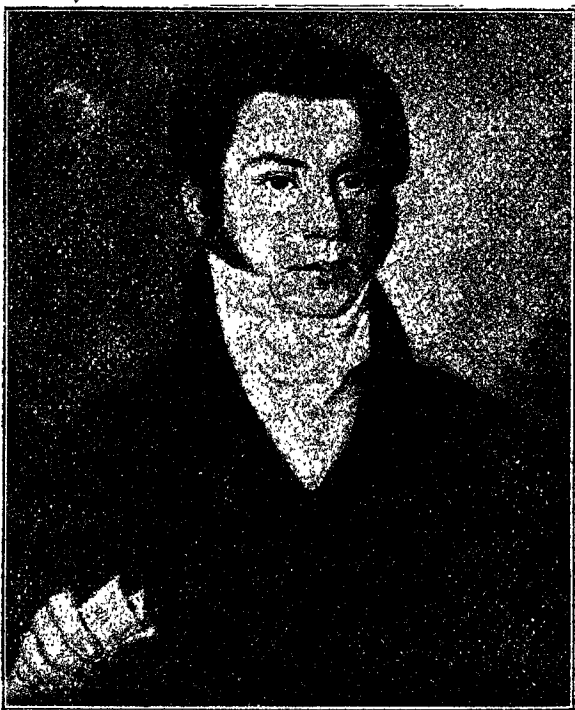
Бо на Україні хоч як московцили ся панські верхи, але все таки не вигасала зовсім любов до української мови, до українських пісень, звичаїв і української старовини. Народу московщина не зачіпила, він далі держав ся своїх звичаїв і мови, співав свої пісні і „псальми“, й кожний тямущий чоловік мусів признати, що мова та гарна, в звичаях є багато доброго й розумного, а що до пісень українських, то трудно й знайти щось рівне з ними у иньших народів. І не переводились між людьми більш освіченими й тямущими такі, що складали тою українською народньою мовою вірші, пісні й иньші річи, хоч у школах вчено їх мови російської.

Вони почували, що на иньшій мові не потраплять так гарно зложити пісню, своє почуте виложити у влучних словах і тими

словами промовити до розуму чи до почуття своїх земляків так, як на своїй рідній, українській мові. Знаємо з тих людей декотрих на імя а здебільшого імена їх загубились і забулись. Бо писання їх не були друковані, хоч знали їх люде, співали їх пісні, й чимало їх перейшло в народ, стали співатись по селах як пісні народні.

Першим більшим писаннем, що було зложено народньою українською мовою і не лишилось тільки в відписах, а було надруковане,

була „Віргілієва Енеїда, на українську мову перелицьована“. Написав її Іван Котляревський, син полтавського діякона. В тім писанні своїм переробив він старий твір латинського поета Віргілія про мандрівку Енея й його товаришів Троян, писаний скоро по Рождестві Христовім.

Іван Котляревський.

Така мода була тоді: переробляти старинні писання, на сміх прибираючи їх по своєму. От і Котляревський переробив так Енеїду, на сміх представивши Енея й його товаришів українськими волюжками — такими як Запорожці з недавно зруйнованої Січи. Смішно

й дотепно се він зробив, але не в тім сила, а в тім найбільше, що описав він там сучасну Україну. Ніби на сміх, а на правду з великим замилюваннем описав, з любов'ю до українського життя, до української старовини, до українського народу, особливо простого, селянського.

Описуючи, наприклад, як Еней ходив у пекло й там оглядав різні муки, згадав Котляревський про сучасне панство українське; „що людям льготи не давало і ставило їх за скотів“. Описуючи війни латинські згадав недавню гетьманщину

й добрим словом спомянув її „славнії полки козацькі“, а сучасній зненавидженій салдацькій службі дорікнув її каторжною муштрою („Стій!“ „Не шевелись!“). Кому читав Котляревський свою Енеїду, всім дуже сподобалось, що так гарно описана в ній Україна. Списували її собі, а один список попав у руки багатому Українцеві Парпурі, що жив у Петербурзі, і той надрукував Енеїду в 1798 році, без відомости навіть Котляревського. Пішла вона тоді ще більше в громаду. Потім оден книгар її надрукував у друге, і аж тоді сам Котляревський уже від себе надрукував її в третє, побачивши, як вона припала людям до смаку.

Хотів він людей посмішити, а ненароком зробив велике діло: показав своєю Енеїдою, як то гарно можна народньою українською мовою писати і яке те жите українське цікаве — є про що написати! І почали за ним писати по українськи иньші. Через те величаємо Котляревського батьком нового народнього українського письменства, а Енеїду — його початком. Століте від видання Енеїди святкувала ціла Україна як національне свято і в ріднім місті Котляревського — Полтаві поставлено йому монумент.

Багато значило й се, що саме тоді, як писав Котляревський, був такий час, що скрізь зачали цікавитись народнім житєм, мовою, піснями й казками, переказами про старовину й старинним житєм. Почали збирати народні пісні й оповідання та на їх взір свої укладати. Почалось воно в Англії й Німеччині, пішло потім по славянських землях: у Сербів, Поляків, Чехів, у Росії теж. Почали й на Україні збирати народні пісні, перекази, учитись народньої мови, а з тим набирати більше поважання, більш любови й до простого народу й до своєї землі, до своєї народности.

Побачили, що під убогою сільською стріхою можна знайти нераз більше щирости, справедливости й розуму, як у богатих палатах. Довідали ся, що той срий, поневіряний народ, ті піддані-кріпаки, що їх пани „ставили за скотів“, сотворив прегарні співанки, зложив чудові пісні й думи. Узріли чоловіка в тім підданім і стали думати за поліпшення долі його. А zarazом одні за другим стали пробувати творити, писати на українській мові чи то на взір народніх пісень, чи за прикладом чужих великих письменників. Стали описувати жите нашого народу й його минувшину, розбуджувати любов до свого слова, до свого народу, до України та кровію й слізми политої історії її.

В 1818 р. вийшла перша граматика народньої української мови; зложив її Павловський, так як по Харківщині говорять. В 1818 р. вийшла перша збірка українських дум, зібрана Цертелевим, а прийнята з великими похвалами всіми тямущими людьми.

З тих, що самі писали по українськи, в тім часі визначив ся Гулак-Артемівський своїми гарними віршами. Між иньшим, в байці „Пан та собака“ представив він гірку долю селянина під видом собаки, якому все від панів біда, як він їм не служить. Перший почав перекладати на українське з світової літератури, і взагалі ставив ся до українського літературного діла поважно. Котляревський в тім же часі написав дуже гарну оперету (представлення з співами): „Наталка Полтавка“, де описував щирість і добрі звичаї селянські. Від неї веде початок новий український театр.

Трохи пізніше зачав писати оповідання про сільське жите третій великий письменник нової української літератури Григорій Квітка, теж представляючи добрі сторони українського селянина, його чесну, правдиву вдачу, вірність і щирість, особливо в жіноцтві.

То був той новий вітер, що повіяв по всім просторі України: повів народолюбства, любови до свого народу, до його жита, мови, до його минувшости. Він дав новий напрям і галицькому українському письменству — спровадив його на народню і народолюбну стежку.

Гр. Квітка.

27. Шевченко й його товариші.

Були то одначе тільки початки, а дійшли вони своєї правди тоді, як між Українцями зявивсь такий великий поет як Шевченко, а поруч нього чимало иньших тямущих і високоталановитих людей, перейнятих горячою любовю до свого народу.

Вони почали розкривати й описувати сучасне жите українського народу, обяснити українську історію. Стали думати та шукати способу поправити долю українського селянина, піднести український народ з його занепаду, щоб став він рівно з иньшими народами освітою, достатком, повагою, а не був слугою, наймитом в роботі тих иньших народів. Зненавидівши ту неволю, в яку попала Україна під царським та польським панованнем, вони склали пляни її визволення і забезпечення її устрою вільного, народнього, виборного — щоб був він міцною охороною свободи, рівности й братерства, про яке мріяли найкращі голови в західній Європі, особливо у Франції.

Головою між тими людьми, не тільки своїм талантом, хистом поетичним, але й любовю до свого народу, завзятем, відвагою та щирістю був Тарас Шевченко. Він був син кріпака з Київщини, з

Звенигородського повіту. Виріс в біді; за молоду взято його до панських покоїв, потім дали його в науку до маляра, бо до малярства мав він велику охоту і вдачу. Там же, молодим двадцятилітнім хлопцем, зачав він складати українські вірші. Довідались про його хист тямущі люде й зложили гроші та викупили його з кріпацтва. В 1840 року надруковано першу збірку його віршів — називався „Кобзарь“. На другий рік вийшла його поема „Гайдамаки“. Як блискавка пронеслась його слава по всій Україні. Не вірили собі люде, що по українськи може виходити всяка думка так гарно, а zarazом так просто, як у Шевченка, що й простого чоловіка і ученого за серце хапав й до самої душі його промовляє, — „без хитрої мови, а годосна та правдива, як Господа слово“.

Гарно писали й попередні письменники, як Котляревський, Артемовський, Квітка, але й порівняти того не можна з Шевченком. Ба, й у иньших народів не легко знайти поета такого, щоб писав так просто, щиро а так гарно і сильно. А що вже казати про Україну, по тій поневірці безконечній, як уже не лишилось їй нічого доброго на світі, як здавалось, що не буде вже їй нічого, крім вічної неволі та смутку, коли вона, як той самий Шевченко казав — „обідрана, сиротою, понад Дніпром плаче“!

Великою потіхою для неї було огненне слово Шевченкове. Вступив знов дух по довгих віках в українське серце. Подумали Українці, що й вони між людьми не останні, коли між ними зявився такий поет — не з розкішних палат, а з-під убогої стріхи! Щож то за сила спить іще в тім українським народі — аби тільки розбити ті кайдани, якими його оковано, дати йому волю, дати йому освіту, відкрити очі на себе й на світ, на свою минувшину! І мов зачаровані слухали, як пригадував їм Шевченко українську минувшину, славу козацьку, відвагу юнацьку.

Щоб у війнах, битвах кохатись — не такий був чоловік Шевченко. Він любив козаччину за її свободолюбність за завзяте й відвагу, з якою козаки боронили свій край, свій народ та його свободу. Та щож! Прогомоніла й затихла та слава козацька, блиснули й зникли блискучі клейноти! Забулись гетьмани з старшиною, що не вміли попровадити ту козаччину і свій народ, а увільняючи його з чужої неволі, задумували на його свій ретязь сплести. Розплилась і висохла кров тих борців за свободу України, що мали завзяте й відвагу, а не вміли з тою свободою ради дати, не вміли порядку на увільненій Україні завести, та вкінці стали самі себе побивати, замість аби спільними силами боронити ся від лукавого ворога. І загнуждали той освободжений народ український не тільки чужі, а й свої. — „Гірше Ляха свої діти її роспинають.“

Журился Шевченко над тою тяжкою долею, в яку впала Україна по стількох заходах, по тих морях крові, пролитої для визволення українського народу. Сам вийшовши з поміж кріпаків, знав він, яке лихо привалило той народ, і ганьбив тих паничів, що солоденькими словами описували красу України, замовчуючи про те лихо, що на ній панувало.

Ніхто перед Шевченком, ані потім навіть, не виступав так сміло против кріпацтва, проти панів, против царя, властей, що той панський лад підтримують та боронять. Інші лише десь, мов ненароком, або наляканими — наздогад буряків, як то кажуть, сі справи зачіпали. Шевченко сміло й не ховаючись з усею силою, не прибираючи легших слів, ударяв на нелюдські порядки, які Україну обсіли, і накликав своїх земляків до боротьби за волю й кращу долю

Тарас Шевченко.

свого народу. Накликав сучасну українську інтелігенцію, аби щиро полюбила свій край і народ та доходила Україні свободи й добра — не для свого панування, а для щастя всього народу. Щоб не дивилась на той народ, як на своїх підданих і слуг, а як на своїх братів правдивих, і постаралась для них щиро всякого добра.

В 1844 р. Шевченко поїхав на Україну. В Києві зійшовся він і заприятелював з кількома Українцями, тямущими в ріжних справах українських і теж щирими для українського народу і українства. Був

між ними Костомарів, що тоді був професором університету в Києві й розбирав українську історію. Був Куліш, що збирав тоді народні пісні, перекази, а потім уславивсь як поет і письменник. Були й інші визначні люде, все молоді, повні сил і завзята; Шевченко мав тоді 30 літ, його знайомі — ще від нього молодші. Зчаста сходились вони та щиро розмовляли між собою, до чого треба йти й яким способом допомогти своєму народові.

Завязали між собою таке братство, щоб приєднувати до того інших щирих і тямущих людей, спільними силами доходити правди та добра своєму народові й іншим народам славянським. Назвали се „братством Кирила і Мефодія“, первоучителів славянських, що принесли до Славян письменство, освіту й слово Христове.

Постановили доходити того, аби не було неволі між людьми, щоб знесено було кріпацтво й одні люде не були підданими інших. Щоб не було полегкостей для одних, а тягарів для других, не було різниці між мужиками й дворянами або купцями, а мали всі однакові права. Щоб кожній вірі й народности була свобода, аби не було так, що чоловіку не дозволяють вірити так, як він хоче, а силоміць змушують його бути православним чи католиком, хоч він того не хоче. Щоб вільно було друкувати всякі книжки чи газети, без усякої перешкоди чи нагляду від начальства, всякі думки висловляти, й не можна булоб за се людей карати, що вони такі думки висловляють чи між людьми ширять — себ-то щоб була свобода сумління і слова.

Для забезпечення гої свободи і рівности братчики вважали найкращим способом, щоб кожний народ славянський, між ними й український, жив собі самостійно, по своїй волі, під своєю управою, вибираючи собі начальство по своїй волі. Щоб не було такого, що один народ другим володїє й над ним панує, але щоб жили кожний свободно і тільки були в братським союзі між собою — спільними силами собі помагали й боронили (се зветь ся „федерація“ — слово латинське, а значить спілку, товариство, союз).

Для того щоб доходити сього, почали приєднувати до свого братства кращих людей з українського громадянства, виготовляти листи і поклики для потайного поширення між людьми. Костомарів виготовив таке сміливе й горяче писанне під назвою: „Книга битія українського народу“. Викладав у нїм давні основи рівности й братерства, свободи й народовластя, які були здавна в українським житю, виявили ся в козацтві, в старих братствах українських, а задавлені були польським панством та московським царством.

Але лиха біда спіткала сі заходи братчиків. На початку 1847 р. донїс на них один чоловічок. Поарештували їх, захопили їх писання,

стали судити і позасуджували до різних тяжких кар. Шевченка, за те, що він на царя і правительство вірші скадав, віддали в салдати на віки, заборонивши писати й малювати, й заслали на азійську границю. Костомарова й Куліша, видержавши в вязниці, в різні московські городи позасилали, теж писати заборонивши. Й інших тяжко покарали. Приборкали найкращі українські сили.

28. Український рух в 1860 і 1870-х роках.

Так розігнано перше товариство, що зібралось працювати для України, — доходити своему народови свободи й щастя. Правительство взялось забороняти й нищити українські книги, українське слово, українську пам'ять про старовину. Навіть такі слова як: „Україна“, „Гетьманщина“ не дозволяли ся в друкованих книгах. З старих памяток про козаччину пропускало ся те, що говорило про старі українські змагання до свободи. Одначе сміливі гадки Кирило-Мефодіївців, огненні слова Шевченка жили в громадянстві: ширили ся в писаних копіях.

Тим часом настали в Росії вільніші часи, після Кримської війни. Кирило-Мефодіївців увільнено з заслання й могли вони, хоч не всі, зібратись до купи. Зібрали ся в Петербурзі й стали там видавати українські книжки та місячник, журнал українсько-російський, що звав ся „Основа“ (виходив в рр. 1861 і 1862), і в нім поширювали свої гадки про українство.

За ті десять літ багато змінило ся в Росії. В Кримській війні побито російські війська, й побачили люде, що годі такому порядку бути далі: не давали людям свободи на те, мовляв, аби „государство“ (держава) було сильніше, а тим часом показало ся, що государство з того ледве не пропало, бо без свободи та освіти й держава не може бути сильна. Правительство схаменулось на якийсь час і метнулось до реформ (нових порядків). На першу чергу заходило ся коло скасування кріпацтва, потім коло заведення кращих судів, городської та земської управи, народньої освіти.

Братчики кирило-мефодіївські, між ними й Шевченко, що тоді, одначе, вже доживав свої останні дні (вмер в лютім 1861 гоку), й інші Українці пристали всім серцем до справи скасування кріпацтва. Вже від давна, як знаємо, в письменстві українським сильно били на кріпацтво, як на велику неправду (дуже гарні оповідання про те кріпацтво писала в тім часі в 1850—1860 роках Марія Маркович, підписуючи ся „Марко Вовчок“). Тепер, коли правительство само взялось до визволення кріпаків, багато з Українців мали в сім велику

участь та піклувались про те, щоб визволення як найкраще було сповнене; ставали за мирових посередників, або працювали по селах.

Для того, щоб селяне знали свої права й могли за них упоминатись, Українці заходились писати книжечки про закони й порядки державні. Бралась також до поширення освіти між народом, упоминались за тим, щоб наука була в школі на мові українській — рідній, для дитини зрозумілій, аби та наука була легка й користна. Закладали школи для дорослих, такі, де можна було вчити ся вечерами та неділями робітникам і слугам неписьменним. Складали й видавали книжки для шкільної науки, маленьких та дешевих — копійчаних „метеликів“, щоб поширювати між людьми. А разом з тим і в тім

Микола Костомарів.

місячнику і деінде наклеювано українську інтелігенцію, освічених людей аби держались своєї народности й не занедбували праці для України та для народу українського, для мас трудящих, селянських.

Костомарів бувши тоді славним істориком, професором петербурського університету, видавав на те цінні й важні писання про українську історію, вияснюючи ті нахили й змагання, які були в українським життю — до свободи і рівности, демократизму, народовластя і федеративного устрою, ще в княжих часах і потім в добі козацькій. Куліш писав про українське письменство, вияснюючи його народолобні й демократичні змагання.

Цілий сей український рух 1850—1860-х років мав такий народолобний, народницький характер. Полігична програма кирило-мефодіївська відійшла на другий плян. Діяльність українська мала характер вповні законний, укладала ся в рамці тодішнього правительственного напрямку. Невважаючи на те над українством уже чорні ворони крякали.

З одного боку пани польські зводили крик до властей, що Україні підіймають народ на панів, так, що пани народнього повстання боять ся, життя свого не певні. Інші знов як раз правили, що українство йде від Поляків, що то „польська інтрига“ (штука), аби підняти Українців на Росію разом з Поляками — самеж 1863 р. піднялось польське повстання. Треті пригадували правительству давні заборони царя Петра і Катерини на українську мову, аби нею нічого не друковано — що так воно й треба, щоб, мовляв, Україна не відірвалась від Росії.

Дурне було те говоренне про польську інтригу, бо не дурні були Поляки підіймати українство на свою голову. В Галичині польські пани навпаки казали, що се австрійське правительство, або Москалі видумали українство. А ще дурнійша рада була заборонами запобігати тому, щоб Україна не відірвалась від Росії. Треба було старатись, щоб у державі був добрий лад, щоб усім народам в ній була свобода й право, і тоді ні Українці, ні хто иньший не схоче відриватись від неї, а заборонами можна тільки знеохотити до держави.

Про те в горі тоді такі люде були, що тих немудрих осторог слухали, і в 1863 р. тодішній міністер внутрішніх справ видав таке розпорядженне, аби цензори не дозволяли друкувати українською мовою ніяких книжок для народу, а особливо таких, що для науки, для школи, де подають ся якійсь відомости з науки. Пішла разом з тим нагінка за всім, що пахло українством та роботою для народу українського. Школи недільні закривали, учити по українськи забороняли; багато Українців повисилано з України в далекі, північні, московські городи. Так припинено всяку роботу для українського народу і для українства.

Потім трохи були допустили з того. Стали лекше пускати українські книжки, навіть і популярні, для народу. Осередком української роботи став Київ, де зібралось чимало талановитих і тямущих людей, з вихованців тутешнього університету, що повиростали по розгромі Кирило-Мефодіївців. Головну увагу звертали вони на роботу культурну й наукову. Коли в Києві дозволено відкрити відділ географічного товариства (1872), коло нього й скупилась ся наукова робота. Стало розвиватись також красне письменство (повісти, поезії), появили ся перші початки соціального українського роману — такого що малював українське жите в нових обставинах, по знесенню кріпацтва.

Але знову знайшлись перевертні з своїх же таки земляків, які почали говорити, що то все йде від ворогів Росії, що то все „сепаратизм“*) — Україна від Росії відірветь ся. Отже 1876 р. вийшов царський указ, де заборонено в Росії видавати всякі книжки, окрім віршів та оповідань, і з-за границі привозити українські видання. Заборона та від того часу простояла аж до 1906 року, рівно тридцять літ.

Не можна було ніякої наукової чи просвітньої книжки по українськи видати, чи про Україну та українську історію, чи про чужі краї, чи про природу, чи про господарство, чи про хороби

*) Слово латинське, а значить охоту до відірвання, відлучення.

та здорове. Рідко яка за десятки літ якимсь чудом проскочила. Не можна було на українську мову перекладати якісь писання з чужих мов. Не можна було видавати ніяких книжок для дітей — аби не звикали читати по своєму, або для шкіл — щоб не вчилися по українському.

Оповідання й вірші дозволяли ся теж лише такі, що от для забави тільки, а як в них була якась поважніша думка, або щось про Україну, про порядок громадський та державний, або щось на панів та на властей, то не дозволяли. Не можна було якийсь час представляти українських представлень, ані навіть співати українських пісень, — уже потім дозволили знову, та й то з усякими труднощами та вигадками. І як бачили, що якийсь Українець українства сильно держить ся, то таких з служби скидали, висилали в московські городи, або арештували. Хотіли задавити українство до решти.

29. Українство під заборною. Робота на галицькім ґрунті.

Коли Українці побачили, що се хочуть зовсім задавити українство, аби й знаку його не лишило ся, то багато їх почали свою роботу українську переносити за границю — до Галичини. Як в Росії не дають, то хоч аби там українство далі розвивалось, доки тут вільніші часи настануть. Бо в Галичині якоїсь заборони на українську мову тоді не було.

Правда, Поляки відсунули українство від усього, і між самими Українцями верховодили темні люде, з митрополичої консісторії то що, народній мові і селянським інтересам не прихильні. Через те тим людам, що за прикладом російських Українців хотіли і в Галичині перевести письменство на чисто народній ґрунт, на перших початках прийшлось дуже бідувати. Перша така громадка зложилась в 1830-х роках між студентами львівської духовної семінарії. На переді її стояли три талановиті студенти, від котрих веде свій початок галицьке українство („руська трійця“ як її називано) — Шашкевич, Головацький і Вагилевич. Вони писали вірші й статі про місцеву старовину, збирали пісні й перекази народні, але їх збірки забороняли, їх самих гнали як людей вепевних.

Аж як в 1848 р. Поляки хотіли бунтоватись на Австрію, то австрійське правительство звернулось до Русинів-Українців, хотіло підтримати українську мову, і школу і всякі установи. Серед Русинів галицьких тоді також народній напрям узяв гору. Не довго те все добро потривало, й скоро польські пани забрали в свої руки всі справи в Галичині. Але все таки йшло воно до волі, до конституції.

Уже в 1848 р., як збунтовав ся народ, обіцяв імператор дати конституцію. Потім стали сю справу затягати, але в 1866 р., по нещасливій війні Австрії з Прусією, таки справді конституція настала. Признано рівне право всім народам, свободу віри, слова, друку. До справ цілої держави заведено державну раду (думу) у столиці (Відні), а для справ поодиноких країв — сойми. Один такий сойм заведено у Львові, другий — в Чернівцях, і там виборні депутати мали порядкувати справи краєві.

Правда, при тім не було вселюдного, рівного і прямого виборчого права, так що і в парламенті і в соймі польські пани мали велику перевагу над Українцями. Бо українська Галичина була злучена в один край з польською, Краківською землею під назвою Галичини, з одною спільною управою й одним соймом. Українці заходились коло того, аби розділити їх — щоб українська Галичина (або східня Галичина) мала осібну свою управу і осібний сойм. Але Поляки не приставали на се, хоча мати перевагу над Українцями і в східній Галичині.

Польській шляхті правительство австрійське давало велику силу. Все начальство в Галичині було в польських руках і правительство австрійське сливе не мішалось до тутешньої управи. Тому Українцям галицьким не можна було наладити такий порядок, щоб добре піднести тутешній український люд. А все таки хоч трохи свободи було — можна було хоч потрохи справу посувати наперед.

В школах народніх наука була на українській мові; гімназій таких, де вчать по українськи, хоч трудно і помалу (бо польські пани тому противились дуже), а все таки прибувало по троху; і в університеті львівським та чернівецьким деякі науки викладались по українськи. Можна було видавати по українськи всякі книжки й газети, відбувати всякі зібрання й про всякі справи радитись і говорити доволі свобідно, в порівнанню з тодішньою Росією. Можна було свобідно засновувати товариства позичкові, торговельні, потребительські, просвітні, культурні, наукові, бібліотеки й читальні і всякі иньші. Можна було чи до суду чи до иньшого уряду всякі листи чи прошення писати по українськи, й відповідати на них також повинні були по українськи.

Панталімон Куліш.

Отже, кажу, як стали забороняти все українське в Росії, то багато Українців стало переносити свою роботу до Галичини: посилало сюди свої писання з російської України, або й переїздило до Галичини, щоб тут працювати. Почалось се з 1860-х років уже, особливо після того заборонного розпорядження 1863 р., а тепер після царського указу 1876 р. пішло ще сильніше.

Великою се було підмогою для українського життя в Австрії, бо ті сили й поміч з російської України підтримали тут український рух і надали йому тойже демократичний, народолюбний характер, який він мав в Росії. І для України російської се було важно, що українська національна робота не переривалась. Ті питання, яких не можна було обговорювати в Росії, обговорювались в виданнях галицьких, або інших заграничних. Книжки не пропущені російською цензурою друкувались в Галичині, і відти діставались і на Україну, неважаючи на всі заборони.

На се ще перед указом 1876 р. за зібрані в Росії гроші куплено особну друкарню і при ній заложено у Львові „Товариство імени Шевченка“ (на память і честь Шевченка), щоб воно займалось українським письменством і наукою, заходом Українців і Галичан. Згодом воно розвинулось і видало багато різних користних книжок в різних справах, наукових і літературних.

Після указу 1876 р. київські Українці порішили, щоб оден з найбільш талановитих українських учених і письменників, професор київського університету Драгоманов осів ся в Галичині, або де инде за границею, і відти ширив серед європейського громадянства відомости про Україну, її національні домагання, і утиски, які вона терпить. Се Драгоманову було під мисль, бо він був прихильником твердої боротьби за народні права.

Тим часом як інші земляки думали про те, що треба вибирати такі способи національної роботи, якіб меньше гнівали російський уряд, та вимишляли, як би то „примирити з собою російське правительство“, — Драгоманов доводив, що податливістю та покірністю тут нічого не можна здобути. Треба сперти ся на народі, взяти своїм завданням соціальні реформи, якіб підняли нарід, його добробут, свідомість, дбати про освіту й усвідомленне сього народу, розвинути для нього відповідну літературу і разом з його зростом і поступом розширяти рамці національної української культури.

За порозумінням з земляками і за їх допомогою взяв ся він вести українські видання і пробував осістись для сього в Галичині. Одначе австрійська цензура була тоді ще доволі таки темна і страшенно боялась усього, що пахло соціалізмом, тому Драгоманов

кінець кінцем рішивсь осісти ся в свобіднійшій Швайцарії, в Женеві, і тут за помічю молодших товаришів видавав в 1870 і 1880-х роках політичні збірники і другі иньші книжки, які ширились не тільки за границею, а і в російськiм громадянстві, особливо серед молодіжи. Війшов у тісні зносини з галицькими громадянами більш поступовими, з молодіжю, і серед них старавсь поширити свої гадки — про потребу перебудови житя на європейський спосіб, щоб пересадити на галицький ґрунт європейські здобутки критичної, наукової мисли, соціалістичні й політичні домагання.

Під виливом отсих європейських ідей, починаєть ся новий рух в українськiм громадянстві Росії. Стає помітним уже в 1880-х, і потім ще виразнійше в 1890-х і 1900-х роках. Чисто культурницькі інтереси, або українофільські („українолюбні“ себто), що цурались політичної боротьби, різкої опозиції правительству та радили займатись українознавством, або красним письменством, в межах дозволеного, — уступають своє місце політичній, програмній роботі. Поруч народництва культурного й економічного — що дбало про освіту та добробут народній, наростає політичне: політичний і соціяльний радикалізм, що накликає до глибокого перестрою і громадського і державного житя, до змін самих основ в відносинах, в яких люде живуть і працюють.

Українське громадянство вертаєть ся з новим завзятем до старих програмних ідей Кирило-Мефодіївців. Розробляє їх, відкидаючи поетичні мрії й вибираючи те певне і реальне, що має послужити добру народньому й інтересам трудящого люду, на котрім опирає воно ще більш рішуче свою політичну програму. Зявляють ся дочатки партійного поділу. В 1880-х роках в Галичині народовці, з культурної течії перетворившись в політичну партію, перейшли до організаційної політичної роботи. З початком 1890-х рр. з людей, що стояли під впливами Драгоманова, творить ся партія радикальна. Вона жваво заходилаь коло політичної праці між народом і завзято виступила против проби порозуміння („угода“) старших народовців з австрійським правительством і польською шляхтою.

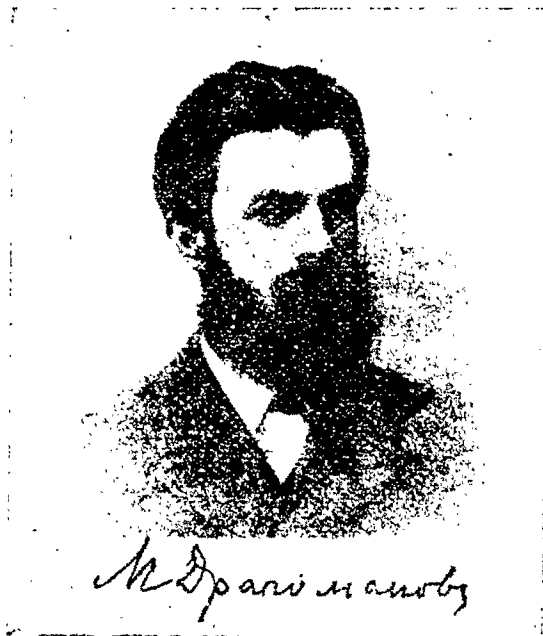
Сим порозуміннем народовці хотіли у польської шляхти, що держала в своїх руках край, його сойм і його адміністрацію, купити ріжні уступки для української національної культури. Шляхта обіцяла напр. дати свою згоду ще на одну українську гімназію, на катедру історії в львівськiм університеті і т. ин., — чого правительтво без її згоди не хотіло, або не могло зробити. Радикали гаряче виступили против сеї згоди з панами, та ще за таку марну ціну, і під впливом їх протестів сю угоду розірвано.

30. Перша свобода українського слова.

Так українство не вмерло, а йшло наперед не вважаючи на заборони. Особливо ясний був його поступ в Галичині, де стало тоді доволі свobodно українському життю, бо цензура була лекша і навички до політичної свободи пішли глибоко в громадянство, в нарід.

Українському народови в Росії було далеко тяжче. Галицькі газети й книжки переважно були заборонені в Росії, мало хто їх

Михайло Драгоманів.

і бачив тут, а в Росії далі не можна було видавати сливе ніяких українських книжок для поучення і для відомостей, ніяких українських газет і журналів. Приходилось, на сміх людям, укладати в формі якихось оповідань, повістей, відомости про лікарську справу, про хвороби, — аби то цензура пропустила! Наука в школі була на мові російській, і більш дітей селянських та школа мучила, як учила. Не маючи до читання українських книжок, ученики, вийшовши з школи, по кількох літах відвикали читати, забували і те,

чому навчили ся в школі, і народ зістаючись темним і не просвіченим, біднів, підупадав, лишавсь позаду иньших народів.

На се не раз вказували Українці правительству, та се нічого не помагало. Правительство боялось, що з того вийде „сепаратизм“, розлука українського народу з російським (великоруским), і ніяким чином не хотіло пристати на се. Тільки після погрому Росії в війні з Японією, збентежене правительство не чуло вже себе в силі противстати громадському рухови, домаганням нового, свobodного ладу, й пішло на ріжні уступки.

Тоді і в українській справі комітет міністрів признав, при кінці 1904 року, що всі заборони українського слова робили тільки шкоду

українському селянству, а користи від них нема. Постановив все таки запитати ще в тій справі гадки ріжних установ (академії наук, університетів, то що) і вони також висловились за висвободженнем українського слова від сих заборон. Про те все-ж таки правительство так і не зважилось знести указу 1896 р., і його заборони упали тільки тоді, як покасовано взагалі всякі обмеження друкованого слова, весною 1906 р.

В осени 1905 р. почалась в Росії справжня революція, і тоді царський маніфест 17-го жовтня пообіцяв Росії свободу і конституційний устрій: що закони видаватимуть народні депутати (державна дума) і 1906 року скликано першу думу. На неї покладали великі надії, що вона дасть справедливі закони й порядки Росії. Було в думі багато Українців, які утворили осібну фракцію і намірялись доводити потребу автономного устрою України, щоб вона сама правила своїми справами, і щоб Росія стала федерацією — так як то хотіли ще кирило-мефодіївські братчики.

Та думу розпущено дуже скоро, і другу так само, тому, що і в ній більшість депутатів виступала проти правительства. Змінено виборчий закон так, щоб як менше проходило прихильників свобідного ладу. Відібрано він селян право вибирати депутатів просто від себе, і після сього вже до думи Українці не проходили сливе таки зовсім, і державна дума нічого не дала Українцям.

Російська революція 1905 р. відбилась і в українських землях Австрії. Від неї пішов великий рух взагалі по всьому світови, скрізь піднеслись прихильники свободи. В Австрії стали добиватись реформи виборчого права: щоб вибори до центрального парламенту держави (райхсрату) і до краєвих соймів були загальні, рівні, безпосередні й тайні.

Але парламентську реформу Німці з Поляками так перевели на ділі, щоб як найменше втратити з своїх привілеій. В Галичині так розділено виборчі округи, щоб Русини-Українці мали їх яко мога менше, а Поляки яко мога більше. І як зійшов ся сей новий „народний парламент“ в 1907 роцї, то показалось, що недалеко відбіг він від старого. Верховодили в нїм Німці та Поляки, заплутав ся він в національних суперечках, і не зробив для народу нічого, в тім і для Українців — хоч українських послів і було в нїм більше, ніж давнійше.

Про теж щоб призволити на справедливе виборче право до галицького сойму Поляки анї думали. Українські послы пробували добитись у Поляків уступок всякими способами: робили обструкцію, себто чинили всякі перешкоди соймовим нарадам — криком, музи-

кою і т. ин. Але Поляки не попускали, і тоді пішли на уступки українські послы. Пішли довгі торги, і закінчились уже перед війною, на початку 1914. р. Замість рівного з Поляками права згодились українські послы, щоб їх послів у соймї було 27%, себто трохи більше четвертої частини.

Так розвіялись надії Українців на поправу політичну, в Росії і в Австрії. Та все таки перша російська революція дала їм багато. Впали заборони українського слова. Для книжки й газети української мало бути рівне право з російською.

Ів. Франко.

На ділі не так воно було: Начальство й цензура по давньому ненависто дивились на українське слово. Що проходило на російській мові, на українській за се закривали газети, арештовували книжки, давали під суд та під грошові кари редакторів і авторів, а на села газет українських таки й зовсім не пускали, тих що їх виписували, — гнали й карали. Про потребу для України ширших прав про її право на автономію можна було говорити хіба тільки дуже обережно, більш натяками, як виразними словами, а про те, що Росія повинна-б перетворитися на федерацію, так як колись кирило-мефодіївські братчики собі укладали, про се ані згадати не можна було.

Всяку українську роботу навіть культурну, не тільки що політичну, гальмовано всякими способами.

Такі поручення правительство давало своїм урядникам. Товариств українських, або не дозволяли засновувати, або, причепившись за що небудь закривали й тягли їх старшину до суду.

Проте все таки Українці, привикши бідувати в попередніх літах, вмiли користувати і ту не бог-зна яку свободу, яка їм тепер припала фактично. Сильно розвинулась література — наукова, популярна і красне письменство. Засновано наукове товариство в Києві, на взірець львівського, і почали виходити наукові видання його. Виступив цілий ряд талановитих письменників і поетів: Леся Українка (Косач-Квітка), Винниченко, Олесь, Чупринка й інші. Богато виходило популярної літератури для народу і широко ширилась вона серед нього, неважаючи на всі заборони й туднощі. Сей невидний посів потім приніс свій урожай!

31. Велика війна і нищення українства.

Хоч як незначні були політичні здобутки українства в порівнянні з його потребами, про те все таки й ті прояви життєвої сили українського народу, які він дав у сих роках, дуже озлобили всіх його ворогів. Хоч які робили труднощі українському життю, хоч як перебивали його домагання, вони чули його силу — і страшенно лютували.

Досі вони доказували, особливо в Росії, що ніякого українського руху нема, що українську мову видумало кілька людей, ніхто тої мови не розумів й не хоче. А тепер показувалось навпаки, що сей рух іде широко в громадянстві, в народі. З злоби своєї видумували вони, що сей рух ведеть ся за німецькі марки, себто за гроші від правительства Германії — так як перед тим в Галичині Поляки нарікали, що Русинів видумав австрійський намістник в 1848 р., а в Росії казали, що українство — се польська інтрига проти Росії!

В Росії сі вороги накликали правительство до поновлення старих заборон 1876 р. В Галичині, маючи власть в своїх, польських руках, вони власними силами старались чим можна припинити український рух. Та завзята боротьба, яку вели Українці з польським панованнем за всі отсі роки, страшенно роздражнила обидві сторони (особливо сильне вражіння зробило, коли студент-Українець убив намістника Галичини гр. Потоцького, як ворога Українців). Угода в справі виборів до сойму, на початку 1914 р., ні трохи не полагодила відносин: вони були напружені до крайности.

В Росії заборони святкувань столітя Шевченкових уродин викликали великі маніфестації в Києві і велику дебат у українство в державній думі. Не довго перед тим Українці договорились з поступовими російськими партіями, щоб вони берегли українських інтересів в думі, замість Українців, котрих не стало в думі після останнього виборчого закону, тому російські поступові депутати виступили проти заборон українства, на великий гнів його ворогів.

Сі вороги чекали давно сподіваної війни Росії з Австрією, щоб тоді порухуватись з українством. І коли літом 1914. р. ся війна почалась, вони справді першим ділом кинулись нищити Українців. В Галичині, закидаючи зраду, почали арештовувати й висилати з початку так званих москвофілів, потім і Українців. На російській Україні адміністрація, що ранійше не рішалась слухати противукраїнських порад, тепер вповні пішла за ними. Зараз з початком війни позакривано українські газети, почали арештовувати й висилати українських діячів.

Коли російські війська зайняли Львів і сливе всю східню Галичину (в осени 1914 р.), в російських правительственных кругах рішили, що тепер уже можна буде знищити Українство до решти, до кореня. На Галичину вони дивили ся здавна як на джерело Українства — хоч воно розвинулось там як раз за помічю й підмогою Українців з Росії. Тому думали, що як тепер знищать Українців в самій Галичині, то зможуть його задавити зовсім.

Почали там закривати українські часописи, товариства, книгарні, виводити українську мову з шкіл, з урядів і всяких установ — заводити російську, та польську. Полякам полишали права, а тільки

З великої війни. Під обстрілом.

Українців, та ще Євреїв хотіли знищити. Українську інтелігенцію, свідоміших міщан і селян почали цілими сотнями і тисячами арештовувати, волочити по тюрмах і висилати етапами до Росії, до далеких губерній і на Сибір.

Страшенно се робилось жорстоко і немилосердно, не кажучи вже, що безправно і беззаконно. Несповна рік господарили так в Галичині російські війська і власти, і за сей час дійсно страшенно знищили тамошніх Українців. Потім, коли Німці натиснули, і російському війську прий-

шлося виходити звідти, ще на виході вивозили російські урядовці всіх „підозрілих“, а також багато селян позабирали з собою, обіцюючи їм гроші і землю в Росії.

В пограничних українських землях в Росії вони тоді підіймали людей і змушували їх уступати ся до внутрішніх губерній. Робилось се теж нерозважно і необачно, і сила народу і всякого достатку погинуло в сім виселенню, зруйнував ся сей край до решти. І знов того найбільше пильнували, аби задавити українство; не дозволяли засновувати українських комітетів для опіки і допомоги тим біженцям так, як дозволяли комітети польські, литовські і всякі инші, не дозволяли заводити українських шкіл для дітей, й ин.

Страшенно потерпіла Україна. Від страшної „Руїни“ часів Дорошенка, від великого тодішнього „Згону“, як силоміць згоняли українських людей за Дніпро, не переживав наш край, наш нарід, такого знищення, лютого й немилосердного. Захланно, злорадно понищено культурні здобутки й засоби його, сотворені такою тяжкою працею цілих поколінь. Спинено культурне і національне жите. Перестали виходити книги, газети, все. Київська цензура, користаючи з воєнних обставин, заявила, що не буде пропускати ніяких українських книг, писаних українською, а не общерусскою правописею. Через се припинили ся й ті видання, які ще не були заборонені, спинилась усяка видавнича робота.

Покладаючись на той недавній договір з поступовими російськими депутатами державної думи, Українці хоч через них хотіли піднести протест против усього отсього безправства — против такого нищення українського життя. Та сі союзники не хотіли тепер перешкаджати правительству, зайнятому військовою. Тільки як провалилась окупація Галичини і почались міркування, що не без вини в тім була й протиукраїнська політика російської адміністрації в Галичині, — тоді знято про се мову в думі, і заговорено про заборони та утиски на українство в Галичині.

Але тільки що заговорено, а ніякого натиску на правительство не вчинено й справу відложено. Правительство вело свої утиски все дальше й гострійше, і в останнім часі перед революцією вони дійшли до небувалого завзяття.

Незвичайно сумно складались справи і в Галичині. Край вернув ся під Австрію, але замість потіхи по всіх перенесених стражданнях і знищенню, тутешні Українці від австрійського правительства (котре вони всіма силами підтримували в війні з Росією, сподіваючи ся полекші своему народови) почувли зовсім иньше. Щоб галицьким Полякам не кортіло до нового польського королівства (що мало утворитись з польських земель Росії), австрійський цісарь обіцяв

В світ за очі.

поширити автономні права Галичини, так, щоб вона була зовсім самостійна в своїх справах. Се значило, що галицькі Українці булиб зовсім у власти Поляків. Страшенно се знеохотило їх до Австрії, але не видко було ніякого способу тому запобігти.

Так сумно складалось українське жите, коли налетіла російська революція і все змінила.

32. Революція і визволення України.

Саме в Шевченківські дні 1917 р. стались великі військові рухи в Петербурзі, які стали початком російської революції — принесли визволення народам Росії, в тім і Україні. Як оповідають, початок тому дала українська агітація між салдатами-Українцями в учебній команді одного з запасних гвардейських полків. Коли пішла вість про те, що царське правління впало, Українці, що жадібно весь час слідили за його ослабленнем, зараз покористувались новою свободою, щоб вивести на світ свої потайні організації, відновити товариства, видання, газети. Нелегко се було — бо видавниче діло взагалі прийшло до великого розстрою за час війни, а українське таки й зовсім убите було ще тими всіми заборонами та утисками. Про те зголоднівши за національним житем за сі роки руїни, українське громадянство запопадливо поборювало всі труднощі й енергійно організувалось, будило національну свідомість і агітувало за національними домаганнями.

Стара політична українська організація, що носила назву „Товариства Українських Поступовців“ (ТУП.) і підтримувала організацію й звязь в українськiм громадянстві під час останнього лихолітя, виїшла з свого потаємного існування й взяла на себе початок засновання політичного всеукраїнського об'єднання. В перших днях революції (7 марта-березня) в Києві за її приводом завязалась „Українська Центральна Рада“, з представників усяких партій та груп, і взяла на себе ролю центрального органу для об'єднання політичної діяльності українського громадянства.

Метою її вона поставила здійснення домагання винесеного ще Кирило-Мефодіївцями і потім незмінно підтримуваного політичними українськими організаціями: широкої автономії України в Російській федеративній республіці. Пізнійше ся платформа (себто чергове завдання) організації була поширена, до неї внесено також справі економічні, забезпечення інтересів трудящого народу.

Засновання такого політичного об'єднання дуже відповідало потребам часу і тому українське громадянство і весь організований

народ стрів Центральну Раду з великою прихильністю, признав її своїм зверхнім органом, тимчасовим національним українським урядом.

По великодніх святах (6—8 квітня) скликано в Києві всеукраїнський національний зїзд, з представників всіх українських організацій і установ, і він перевибрав Центральну Раду на нових основах, з представників губерній і міст, українських партій і професійних груп. Потім великі зїзди скликані в травню: всеукраїнський військовий перший і другий, всеукраїнський селянський, і нарешті робітничий зїзд доповнили його склад, вибрали великі ради військових, селянських і робітничих депутатів і включили їх у склад У. Ц. Ради. Вони представляли собою великі маси українського народу (на селянськїм зїзді були представники близько тисячі волостей, на першїм військовїм зїзді без малого мільону, а на другїм поверх півтора мільону озброєного українського народу).

Доповнена сими родами Ц. Рада стала правдивим органом широких українських мас, трудящого люду. Її авторитет признали й Українці австрійські, америкаські та иньші українські колонїї.

Ствердивши свою силу в українськїм народї мусїла Центральна Рада уставити відносини до центрального російського уряду і до неукраїнських організацій України. Вже на першїм великїм українськїм вїчу в Києві 19. березня зібрані поручили їй передати Центральному Російськму Урядови домагання, щоб він признав своєю заявою потребу широкої автономїї для України. Та тодїшнїй російський уряд сам стояв так непевно, що не було чого до нього з тим звертатись. Потїм військовий зїзд нагадав про се саме, і Центральна Рада в серединї травня (мая) вислала депутацію до уряду, щоби домагати ся такої заяви й рїжних, підготовчих розпоряджень для переведення автономїї. Але російський уряд поставивсь неприхильно до сих домагань і відмовив їм по всїй лїнії.

Тодї представники мільонів українського народу, зібрані в тїм часї (в перших днях червня) зажадали від Ради, щоб вона без огляду на російський уряд сама приступила до фактичного переведення в жите підстав автономного ладу. Сповняючи сю волю народню, У. Рада дня 10. червня оголосила свїй першїй універсал до українського народу, оповїщаючи його, що од нинї вона сама творитиме нове жите на Українї, й покликала до послуху своїм наказам.

Сей універсал зробив велике вражїння. Воно ще збільшилось, коли Центральна Рада зараз же приступила до формовання свого виконавчого органу, генерального секретарїату, для завідування рїжними справами. Тим часом як ворожо до українства настроєні люде страшно ярили ся на Ц. Раду за те, що вона, мовляв, хоче захопити

власть на Україні, — в центр. уряді взяли перевагу розважні голоси міністрів-соціалістів. Міністри вислані рос. урядом в днях 29 і 30 червня відбули в Києві нараду з Ц. Радою і ген. секретарями в справі будучого управління на Україні. Генеральний Секретаріат, вибраний Ц. Радою, на будуче мав бути вищим органом управління на Україні.

Україна діставала автономію. Центральна Рада, доповнева представникам не-українських народностей України, мала бути верховним органом краю. Генеральний Секретаріат мав перебрати на себе виконавчу власть в краю.

Після того як порозумінне з Ц. Радою було затверджене центр. урядом і проголошене другим універсалом Ц. Ради (3. липня), представники не-українських організацій війшли в склад малої Ради (Комітету Ц. Ради), і вона розпочала свою діяльність уже як орган цілого краю й усеї його людности — не тільки української.

Здавалось, жите України виходило на рівний шлях і український народ в порозуміню з центральним урядом і не українськими демократичними організаціями міг узятись до будовання нового громадського ладу. Але не так воно пішло, і на дорозі своїй українство стріло нові перешкоди, нові намагання спинити його розвій.

Після того як Центр. Рада поповнилась не-українськими представниками, вона вибрала на ново Генеральний Секретаріат, згідно з умовою, виробила для нього статут і подала на затвердження центрального уряду. Але за той час стались великі розрухи в Петербурзі, міністерство змінилось, взяли велику силу люде неприхильні українству. Правительство не прийняло статуту виробленого Малою Радою, видало свій, полишивши Ген. Секретарятові управління тільки в пяти українських губерніях, та й то не по всім справам.

Було се дуже негарно, і для діла не корисно. Але з огляду на грізні обставини. Ц. Рада не хотіла розривати з центр. урядом і російською демократією й рішила формувати Г. Секретаріат тим часом на підставі правительственной інструкції.

Обставини справді були грізні. Петербурські замішання перекинулись на фронт, в Галичині деякі військові части відкрили границю і починили страшне спустошення в прифронтових місцях. Німецьке військо зайняло східню Галичину, котру доси тримало російське військо, й посунуло на Волинь і Поділе. Місяць пізнійше німецьке військо прорвало фронт під Рігою, пішло на Петербурзі, а вищий генералітет пробував підняти повстанне.

В таких тяжких обставинах політичний розум наказував урядові і демократії російській звязатись як найтіснійше з щиро демократичними течіями в усіх краях і областях, щоб охоронити державу від

розвалу, а здобуті революцією свободи від противних замахів. Зібраний в Києві, закликком Центр. Ради, зїзд народів, в місяці вересні, вказав на потребу негайної перебудови Росії на основах федерації, щоб неспожитими силами народів і областей спасти від загибелі державу, зробити її справжньою отчизною для них і одбудувати їх силами.

Але центральний уряд і російська демократія не зрозуміли сього — і показали се на відносинах до найбільш організованої, найсильнішої з країн — України.

По різних відтяганнях центральний уряд в перших днях вересня затвердив поданих йому секретарів на ген. секретарствах. Але не дав в їх розпорядження потрібних засобів, далі мішавсь до управи України: призначав своїх комісарів поза Ц. Радою; велів їм далі вести зносини з центральними урядами поза нею; представлення ген. секретарів зіставляв без уваги. Взагалі виявив ясно, що передаючи на папері краєву владу Ген. Секретаріатови, в дійсности хоче зіставити все по давньому. А сенат російський, так той і зовсім не згодивсь розпублікувати вироблену центральним урядом „інструкцію Ген. Секретаріатови“, себ то хотів уневажнити до решти всі уступки зроблені українській автономії. Але се було неможливе.

33. Українська народня Республіка.

Невірне поводження центрального уряду викликало незадоволення в українським громадянстві, а в неприхильних українству кругах підняло знову надії, що може все таки ще вдасть ся спекатись української автономії, взагалі українських домагань. Здержливість українських партій, Ц. Ради й Секретаріату, що не хотіли розриву в такій небезпечній хвилі, вони готові були вважати за вїяв ослаблення українства і думали, що з ним можна вже не рахуватись.

Обставини справді були такі, що вимагали від Центральної Ради і Секретаріату найбільш рішучих заходів, щоб охоронити край від руїни. Центральний уряд не приймав їх домагань в справі упорядкування земельних справ, в українізації війська, а тим часом починались страшні грабіжи, убивства, розрухи на Україні. Військові части розлазились, банди дезертирів ходили по краю, особливо в західніх, прифронтових губерніях, чинили погроми, розбивали двори, заводи, фабрики.

Центральний уряд сам не міг нічого зробити в сім, і не давав змоги Ц. Раді зробити заходи для установа ладу в краю. А на-

решті зробив замах на її саму. З нагоди програми діяльності секретаріату, виложеної ним в декларації перед Ц. Радою, де Секретаріат признавав потрібним скликати як найскорше Українські Установчі Збори і брав на себе роботу по їх скликанню, центральний уряд поручив київському прокуророви вчинити слідство про діяльність Секретаріату і Ц. Ради, вжити на них карних заходів, й викликав секретарів для дачі пояснень до себе.

Се була остання крапля, яка перепополнила міру терпеливості й здержливості українського громадянства. Третій всеукраїнський військовий зїзд, скликаний в 20-х днях жовтня, і Ц. Рада зібрана на повну сесію з кінцем тогож місяця, висловились за потребу рішучих і енергійних заходів для того, щоб укріпити владу, заховати свободу і охоронити лад і право на Україні. Для сього треба було скінчити з подвійною ролею Ген. Секретаріату, що був органом Центр. Ради, а разом з тим і органом центрального уряду. Треба було підвести під нього політичний фундамент української державности.

Думалось, що се й зроблять українські установчі збори з початком 1918 року. Але тут налетіла нова буря, яка не дозволяла більше нічого відкладати. В 20-х же днях жовтня в Петербурзі почалось повстанне соціалістів-більшевиків, яке скінчилось упадком тимчасового уряду. Владу в Петербурзі й Москві після кривавої усобиці перейшла в руки народніх комісарів, большевиків. Але їх не признавали ні на фронті ні в краю. В державі настала анархія. Люде, які стояли на чолі військової управи в Києві, під видом боротьби з большевиками задумали розбити й знищити також і український рух, напустивши на Ц. Раду козаків, Чехів і різні иньші несвідомі части.

Ц. Рада була примушена взятись до способів рішучих. Тож коли військовий зїзд виніс постанову звернутись до неї з закликом про негайне проголошення Української Республіки, українські фракції Ц. Ради по довгім і ґрунтовнім обдумуванню сеї справи прийшли до того пореконання, що дійсно в інтересах скріплення влади Ц. Ради і Генер. Секретаріату, сеї справи далі не можна відкладати, і українська республіка мусить бути проголошена негайно, а разом з нею й певні основні принципи, реформи соціальні й економічні.

Проект третього універсалу, в сих справах, внесений фракціями українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, був прийнятий Ц. Радою 7. падоліста, і Українська Народня Республіка була проголошена. Україна знов вернулась до державного існування, котрого була позбавлена царським самовластям.

Але українське громадянство все таки ще не хотіло зріктись своїх давніх мрій про федерацію. Третій універсал заявляв, що проголошуючи себе окремою республікою, Україна з тим не розриває своїх звязків з иньшими народами й областями бувшої Російської імперії. Українське правительство—Генеральний Секретаріят приложив всі старання до того, щоб порозуміти ся з ними що до організації федеративного звязку: щоб республіки, які творили ся в ріжних частях бувшої Росії, вислали своїх представників і утворили спільні міністерства для кермування спільними для всіх справами.

Та всі переговори про се не привели ні до чого. Народи й области Росії не важились завязувати якісь федеративні звязки між собою без найбільшого члена тої будучої федерації — без Великої Росії, а та не показувала до того ніякої охоти, навпаки повела военний наступ на Україну і на Дон, що з иньшими сусідніми землями хотів творити „Південно-східню федерацію“. Тоді Ц. Рада побачивши, що з федерації не виходить нічого, відложила сю справу на пізнійше, а зараз постановила проголосити Україну зовсім окремою, самостійною, ні від кого не залежною державою, щоб ніхто не мішав ся до її справ і не перешкаджав їх порядкувати. Се й було зроблено четвертим універсалом Ц. Ради, 9. січня 1918. року.

Коли потім Німці, прийшовши на Україну, настановили гетьмана, й він захотів силоміць звязати наново Україну з Росією й проголосив для сього федерацію, такої федерації ніхто з Українців не схотів. Україна повстала, скинула гетьмана й наново проголосила Українську республіку, самостійну й незалежну в падолисті 1918. року.

До неї тепер прилучилась і Галичина. Коли в світовій війні була зломана сила Німеччини, а з нею й Австрії (під осінь 1918. року) австрійський цісар попробував урятувати цілість своєї держави обіцянкою, що вона буде перетворена в федерацію. Але за пізно прийшло се й тут—так само як у Росії стали гóворити про федерацію тоді аж, як вона розвалилась і не стало чого федерувати. Угорщина, Чехія, за ними й Галичина проголосили себе самостійними республіками. Коли-ж упало гетьманське правління на Україні, Національна Рада галицька постановила приєднатись до Української Народньої Республіки під назвою „Західної области“ її. Так було ухвалено 3. січня 1919. року і се обєднання українських земель в одну державу було проголошено в Києві, в роковини проголошення української самостійности, 22. січня.

23. А. Сербиненко. Les sociétés coopératives de consommation en Ukraine et leur association centrale.
24. Р. Даймер. Німецька кооперація. Частина I.
" " " " II.
25. Вандервельд. Соціалістичний і нейтральний кооперативний рух.
26. А. Сербиненко. Кооперація на селі.
27. А. Сербиненко. Українська споживча кооперація і центральний споживчий союз.

II відділ. Періодичні видання.

„КООПЕРАТИВНА ЗОРЯ“

Журнал виходить 24 рази на рік.

„КООПЕРАТИВНА ЗОРЯ“ є провідний орган споживчої кооперації на Україні і на своїх сторінках освітлює основні питання з життя і діяльності споживчих товариств і союзів України і дає практичні вказівки і поради робітникам кооперації.

Адреса редакції та контори: **Київ, Володимирська вул., № 46.**

КООПЕРАТИВНО - ГРОМАДСЬКИЙ НАРОДНИЙ ЖУРНАЛ

„ГРОМАДА“

Журнал призначається для широких мас селян та робітників України. Він освітлює в доступній для всіх формі народне життя з боку кооперативного, громадсько політичного та економічного.

Адреса редакції та контори: **Київ, Володимирська вул., № 46.**

Ціна 15-00

БЗ03133
ПЛАКАТИ, ЛИСТІВКИ

III відділ. Кооперативні календарі,

КАЛЕНДАРІ на 1919 рік:

Одривний кооперативно-громадський щоденник з художньою спинком.

„ Без спинки.

Настільний календарь-книжка. (З ілюстраціями та діаграмами.)

Кишеньковий календарь-книжечка „Товариш“.

ХУДОЖНІ СТІННІ ПЛАКАТИ в народн. стилі:

1. „Гуртуйтеся“.	4. Товариська крамниця.
2. „В єднанні—сила“.	5. „Учітеся, брати мої“.
3. Приватний крамарь.	

ЛИСТІВКИ З ПОРТРЕТАМИ:

В. Доманицького; М. Левитського; Хр. Барановського; Роб. Овена.

IV відділ. Видання загального змісту.

1. Проф. М. Грушевський. Про старі часи на Україні.
2. Проф. М. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці.
3. Проф. М. Грушевський. Всесвітня історія.
4. Проф. М. Грушевський. Ілюстрована історія України.
5. Проф. М. Грушевський. Історія України. Підручник для середніх і вищих початкових шкіл.

564
36